Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл декабрь 11 вторник № 282 (14482)

1925 чылда үндезилеттинген

Өртээ 3 көп.

Үенин СУД'А'ЛЫ ДҮҮН

ДҮН-ХҮНДЕ 5 ТОННА

Бай-Тайга районнуң хереглекчилер ниитилелинде хлеб быжырар пекарнязында үш ээлчег-биле 9 кижи ажылдап турар. Олар дүн-хүнде беш тонна хлеб быжырар хүлээлгелиг.

Валентина Хүргүловна Конгар 30 ажыг чыл дургузунда хлеб быжырып келген. Кызылдың хлеб заводунга 6 ай хуусаалыг курсту ол доосхан. Хлеб, булочка кылыглары бүдүрер цех бир ээлчегде-ле 2000 ажыг булочкаларны быжырар.

Дүүн В. Х. Конгарның ээлчээ булочка быжырар нормазын орончок ажырган. Ол ээлчег планныг онаалдаларын күүседир дээш ажылдап турар. Ук коллективте аныяк ажылчыннар хөй. Оларга В. Х. Конгар бодунуң арга-сүмезин берип турар.

Бай-Тайганың чаагай хлевин садып алыр дээн кижилер чоок районнардан база кээр. Ынчангаш ээлчег бүрүзү бодунуң планын ажыр күүседир дээш кызымаккай ажылдап турар. Дүүнге чедир В. Х. Конгарның ээлчээ беш тонна ажыг хлебти быжырган болгаш садыгларга чедирген.

КУРАГИНОДАН ЧАГАА

Тывадан бодунуң эки туразы-биле көжүп чоруй баргаш, Красноярск крайның Курагино районунда көжүп чеде берген адашкылар Дмитрий биле Сергей Сацуктар ук районнуң «Заветы Ильича» солунга интервью бергеш, тывалар биетерни чуртундан үндүр сывыртапкан деп меге дыңнадыг кылганының дугайында оларның нүгүл-ховун сойгалаан чагааны «Шынның» корреспондентизи Манай-оол Оюн бо солуннуң редакциязынче чоруткан. Шак ындыг материал мооң мурнунда «Шын» солунга «Нүгүл-дүр» деп эге-биле үнгенин номчукчулар билир.

Сацуктарның нүгүлүн көжүп чеде берген Курагино районнуң чону билип алзын дээш, ук материалды орус дылга очулдургаш, «Заветы Ильича» солуннуң редакциязынче автор база чоруткан. Дүүн «Шын» солуннуң редакциязынга мындыг чагаа келген.

«Силерниң чоруткан материалыңарны солунувуста пар-ладывыс. Кол түүл болур национал медереливис-биле ойнавас, байдалды чидиглендирбес үжүрлүг бис дээрзинге силериң-биле чөпшээрежип турар мен. Бистиң районда Тывадан көжүп келген 500 ажыг кижи бар.

Хүндүткел-биле «Заветы Ильича» солуннуң редактору

В. ПАВЛОВСКИЙ».

ДААРТА

ПАРТИЯНЫҢ АВТОРИТЕДИН КӨДҮРЕР

Сөөлгү үеде партияның ат-алдары болгаш ооң авторитеди бадыш бар чыдары-биле холбаштыр «Партияның, коммунистерниң ат-алдары болгаш арын-нүүрү» деп темалыг хуралдарны «Торгалыг», «Кызыл тук», «Коммунизмче орук», «Ак-Чыраа» совхозтарга эрттиргилээн.

Шак ындыг хурал Өвур районнуң төвү Хандагайты суурга болган. Аңаа суурда турар бүгү албан, организация болгаш бүдүрүлге черлериниң коммунистери киришкен. Хурал партия райкомунуң хуралдаар залынга болган. Аңаа 230 хире кижи киришкен.

Районнуң коммунистеринге, бүгү ажылчы чонунга кыйгырыгны хүлээп алган. Кыйгырыгда партияның политиказын деткиир, чуртта турып турар нарын айтырыгларны өөренип көөр, Президентиниң программазын деткип, Эвилел керээзин чарарынче кыйгырган. Ол ышкаш корум-чурумну эки жидер, нациялар аразында харылзааны быжыглаар, аъш-чем болгаш бүдүрүлге барааннарын контрольга алыр, кыштаглаашкынны организастыг эрттиреринче кыйгырган.

Даарта болур партия хуралдарынга ол кыйгырыгны таныштырар.

СААНЧЫ ЭР

ЧУРУКТА: саанчы Мерген Ховалыг. Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

—Инекти саап өөренири менээ белен эвес турган. Че-че, чүү ынчап турар. Ара каапкаш, өскээр ажылдай бээр чоор бе — деп, каш-даа катап бодаан мен деп аныяк саанчы оол бодунуң сеткилин бөгүн улуска ажыдып, амгы ажылының алыс ужукталы берген удазының безин чугаалап бээр.

Анаа, шынап-ла, баштайгы чылдарда берге турган. Ынчалза-даа ол соругдаан соруундан, күзээн күзелинден ойталаваан. Оон бээр элээн каш чылдар эрткен. Мерген Ховалыг ам Улуг-Хемде Түлүш Кечил-оол аттыг совхозтуң Хайыракан сүт-бараан фермазында саанчылап ажылдап турар. Ооң көргүзүглери чылдан чылче багай эвес болуп келген.

Ажылга кызымак аныяк оол ам коллектив кежигүннериниң хүндүткелин чаалап алган. Оларның бүзүрелин-даа, идегелин-даа шынзыдып шыдаар кижи апарган. Ол — район Совединиң улус депутады, фермада күш-ажыл чөвүлелиниң даргазы. Аныяк кижиниң эш-өөрүнүң мурнунга харыысалгазы улам улгаткан. Ону Мерген кызымаккайы-биле ажып эртип турар.

СЭКП ТК-ның Пленуму

МОСКВА, декабрь 10. (СЭТА). Эвилел керээзиниң концепциязының болгаш партия организацияларының сорудгаларының дугайын СЭКП ТК-ның Пленум кежигүннери чугаалажып эгелээн. Пленум дүүн Москвада ажыттынган.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунда

СЕССИЯ БҮДҮҮЗҮНДЕ

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының дөрткү сессиязы бөгүн ажыттынар. Ооң мурнунда, тодаргайлаарга, декабрь 9-та воскресеньеде, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң кежигүннери чыылгаш хуралдап, сессияның хүн айтырыларын база онуг эрттиреринің чурумун чугаалашкан. Хуралды Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондар эрттирген.

Сессияга улус депутаттарының чугаалажып көөру-биле киирип турар айтырыглар хөй. Ону демдеглеп тура, дараазында түүлду онзалап каары артык эвес хире. Сессияга чугаалажыр айтырыгларның аразында ужур-утказының аайы-биле ап көөр чүве болза, бистиң республиканың бөгүнгү, даартагы амыдыралы-биле тудуш холбаалыг чугула айтырыглар киирип турар. Чижээлээрге, республиканың күрүне суверенитединиң дугайында Декларацияның, «Тыва АССР-де дыл дугайында» Тыва АССР-ниң хоойлузун чон сонуургал-биле манап турар дээрзи билдингир. Чүге дизе ол түүлдерниң төлевилеллерин сайгарып чугаалажырынга олар боттары база киришкен болгай. Ол айтырыгларның ужур-утказының Тываның амыдыралынга кайы хире улуг ужур-дузалыын Президиум хуралынга сайгарылга база катап бадыткаан. Санал-онаал солчулгазының үезинде маргыдаалыг айтырыглар тургустүүп-даа турду, а Президиум кежигүннериниң кол-ла соруулгазы — чаңгыс түннелге кээп, бодаалдарның чаңгыс ай болуру. Ынчангаш сайгарылгага эвээш эвес үе үнген.

Улус ажыл-агыйын быжыглап экижидер, рынок экономиказынче шилчириниң талазы-биле Тыва АССР-ниң чазааның программазының төлевилелин Президиумга мооң мурнунда база сайгарып чугаалажып турган болгаш доктаамал комиссиялар аңаа хамаарыштыр саналдарын, күзээшкиннерин киргилээн. Республиканың Министрлер Чөвүлели ол түүлдерни кичээнгейге ап, барымдаалап, өөренип көргеш, чедир ажылдааш, программаның төнчү вариантызын сессия мурнунда, Президиум кежигүннериниге база катап киирип келгени бо. Ол база Тываның амыдыралынга чутула айтырыг.

Депутаттар ооң-даа өске айтырыгларны чугаалажыр. Сессияның ажылын үш хүн уламчылаар кылдыр көрген.

Вера КУУЛАР.
(«Шынның» корр.)

Экспресс-интервью

КИЖИНИҢ ЭРГЕ-АЖЫЫ—БИРГИ ЧЕРДЕ

Россия Федерациязының Конституциязының төлевилели солуннуң бо номериндە парлаттынып турар. Ону мооң мурнунда солуннарга база парлаан. Ук Конституцияның төлевилелиниң талазы-биле экспресс-интервьюну Тыва АССР-ниң юстиция министри Ю. Т. Сталоолдан алган бис.

— Юрий Түлүшевич, ук төлевилел бистиң республиканың чонун сонуургадыры чугаажок. Ынчангаш ол талазы-биле кичээнгейге кирер айтырыгларның бирээзи —национал-күрүне тургузуунуң талазы-биле мында чүү көрдүнүп турарыл? Маңаа хамаарыштыр кыска тайылбырдан бээриңни дилеливис.

— Бо төлевилелде автономнуг республикаларның күрүне бот-догуناашкынының дугайында чаңгыс-даа сөс чугаалаттынмааны—Россияда болуп турар болуушкуннарга дүүшпейн турар. Бистиң республика РСФСР-ниң деңэргелиг субъектизи кылдыр көрдүнүп турар болганда, хой айтырыларга эвилелдешкен республика чергезинің бот-тускайлаң эргелерин алыр ужурлуг. Тыва республиканың статузу эвилелдешкен республиканы-биле деннештинер ужурлуун онзагайлаары чугула. Аңаа чергележир бистиң үндезин байдалдарывыс бар: республиканың бодунуң эрге-чагырга органнары, бодунуң Конституциязы болгаш черле ынаш күрүнеждилге эргелериге дүгжүп болур түүлдер эвээш эвес.А бо төлевилелде көрдүнгени-биле элыр болза, бистиң республика —область, крайларга деңнештинген болуп турар. Ол түүл Тываның чонунуң сагышсеткилинге таарышпазы билдингир.

— Хамаатыларның эргеажыктарының камгалалына хамаарыштыр кандыг түүлдерни мында онзагайлап болурул?

— Хамааты кижиниң социал камгалалы бүгү делегей эрге-хоойлуларына дүүштүр көрдүнгени онзагай. Өскээр чугаалаарга, кижилериң сонуургалдарын мурнатканы кончуг улуг ужур-утказлыг чаа түүл болуп турар. Чижээ, республиказын азы ооң эрге-чагырга органнарын канчаар адаарын чонунуң болунуң эргезинче киргген улуг бүзүрелди болгаш идегелди берип турар. Ону херек кырынче шилчидер болза, бистер республикавысты чонунуң хүзелиниң аайы-биле чүге «Тыва республика» деп адап болбас бис? Азы улусчу эргечагырга органының адын «Хурал» деп чүге адап болбазыл? Ынчангаш чонунуң эргелерин бедидиг көргенин —ёзулут-ла чаа үеге дүүшкен, чугула түүл деп үнелезе чогуур.

— Ынчаарга амыдыралдан алгаш көөргө, будун чонну безин куду көөрү чамдык кижилерге анаа түүл болуп турар. Чижээ, Ольга Липчинская болгаш өскелериң-даа тыва чонну базынчактаан хөөннерин канчаар тайылбырлап болурул? Ол дугайында редакцияның почтазында чоннуң хөй чагаалары бар.

— Бистиң республиканың чазаа РСФСР-ниң прокурорунга О. Липчинскаяга хамаарыштыр РСФСР-ниң Кеземче Кодексиниң 74 түүлүнге дүүштүр националлар аразының харылзааларынга өжэзнежилгени тургусканы дээш херек оттурарының Медеглелии киирген. Автор Тывада байдалды эки билип албайн, бадыткал чок түүлду парлаткаанының түннелиде «сыгыр характарлыг, чаак сөөктерлиг» тыва чон шупту хулиганнар болгаш кем-херек үүлгедикчилери кылдыр билдинген. Ынчангаш Тываже специалистер кедиксевестээн, тыва аныяктарның эртем-билиг чедип алырының аргалары нарыдаан болгаш өске-даа биилиде чок түүлдер тывылган. Ооң ужун О. Липчинскаяга хамаарыштыр кеземче херээн оттурары негеттинген.

— Сөөлгү үеде ындыг фактыларның нептерээшкинин чүнүң-биле тайылбырлап болурул? Артында-ла шак ындыг чаңгыс талалаан, ынын эвес материалдар берген кижилер кеземчеге онаашпайн турар болгай...

— Дорту-биле чугаалаарга, Хоойлулар ажылдаавайн келген болгаш оларны херек кырында шын ажылгалавайн турар. Бистиң күрүнеависте хамаатыларның ат-алдарын, арын-нүүрүн, төлепкир чорудун камгалаарының идегелдиг механизми ажылдаттынмаан. Мээң бодап турарым — Эвилелдиң, РСФСР-ниң база бистиң республиканың хоойлужудулга органнарынга националлар аразының айтырыгларын чогумчуларының тускай комитеттерге тургустунар ужурлуг.

— Юрий Түлүшевич, сөөлгү айтырыг: бо Конституция төлевилелиниң тургустуганы-биле холбаштыр бистиң республика, ооң чону чүү кылыр ужурлугул?

— Республиканың чазаа күрүне бот-догуناашкынынга болгаш база ону боттандырарының механизминге хамаарышкан хоойлуларының пакедин хүлээп алыр ужурлуг. База ол ышкаш Тыва республиканың Конституциязының төлевилелин ажылдап кылыр. Аңаа национал-күрүне тургузуунуң, ниитилел-политиктиг системаның, кижилерниң эрге-ажыктарының айтырыгларын бүгү талалай көөр, ол ышкаш республиканың төөгүлүг эрткен оруу, чонунуң онзагай культураза, бойдустуң ажыглалы болгаш камгалалы, ажыл-агый чорудулгазының онзагай хевирлери — шупту өөренип көрдүнер ужурлуг.

Конституция төлевилелдерге хамаарыштыр чон сонуургалдыг болуп, ону өөренириниң, сайгарарының, саналдар киирериниң талазы-биле идегелдиг болуру күзенчиг. Бо талазы-биле тургузукчу саналдар кончуг үнелеттинера билдингир.

Надежда ЭРГЕП
чугаалашкан.

Төлевилелди чугаалажып тур бис

БОТ-БОТТАРЫНГА УДУРЛАНЫШКАК

«Советская Россия» солуннуң бо чылдың ноябрь 24-теги номериндە Россия Федерациязының Конституциязының болгаш РСФСР-ниң Конституциязының төлевилелдери парлаттынган. Бистиң республиканың соңгукчуларының дилээн өзугаар оларны «Тувинская правда», «Шын» солуннарда база парлаан.

Биргизи — албан хуунун төлевилели, ону РСФСР-ниң Дээди Совединиң Конституция комиссиязының ажылчын болгаш база эксперттер болгаш белеткээн (Б. Н. Ельцинниң болгаш Р. И. Хасбулатовтуң ниити удуртулгазы-биле РСФСР-ниң 15 депутады, 4 эксперт, 9 специалист база секретариаттың ажылдакчылары ажылдаан, даш тыкы эксперттер — АКШ-тан А. Блаустайның база А. Рапачиньскийниң, Италиядан А. Ла Перголдуң материалдары ажыглаттынган). Философия эртемниң доктору, профессор Э. Володиниң үнелеп көргени-биле, төлевилел «хамаарышпас чоруктуң америк Декларациязының эге үндезинниң өөренікчи ёзу-биле катаптап турар» («Советская Россия, 1990 чылдың ноябрь 25).

Ийиги төлевилелди — альтернативтиг — «Коммунисты России» деп депутат болгаш кежигүннери — РСФСР-ниң улус депутаттарының инициативчи болгаш элээн хой эртемденнер киирген (РСФСР-ниң 28 улус депутады, 28 эртем консультантылары, эн шырак 10 эртемденниң материалдары ажыглаттынган).

Конституция комиссиязы төлевилелди ноябрь 20-де парлаар деп шиитпирни хүлээп алган турган. Ынчалзажок ооң удуртулгазы республиканың номчукчуларынга хамаарыштыр хүндүтчел чогун көргүзүп. «Советская Россия» солунга төлевилелдерни кара өжегээр бербейн, «Аргументы и факты» сеткүүлге парлаткан. А ооң мурнунда безин чадаарда ат салбаан төлевилелди РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги орлакчызы РСФСР-ниң Конституция комиссиязының даргазының орлакчызы Р. И. Хасбулатовтуң октябрь- 31-деги айтышкынынбиле Россияның бүгү черлериниче тарадып, чамдык девискээр солуннарынга парлаан. (Н. Гарифулина, «Төлевилелди канчаар тып алган бис», «Советская Россия» ноябрь 24).

Албан хуузунуң төлевилелин номчаш, ында «Социализм», «Совет», «ССРЭ», «улус депутаттарының чер-чер Советтери» деп сөстерни шуут киирбээнин, «РСФСР» деп атты «Россия Федерациязы» кылдыр эдерин санаалдааның дораан эскерип, ону ажыллар кылып турганнар социалистиг ниитилел тургузуун шуут-ла хөөржүдүп кааптар дээн чоор бе деп бодалга кээр.

«Россия Федерациязының күрүне суверенитеди чардынмас (1.1 түүл) дээн бижимел-биле чөпшээрежир арга чок. Ол дээрге автономнуг күрүне тургузуулардың суверенитедин күш чок болдурганы ол болур-ийик.

4.1.6 түүлде «Бир эвес федералдыг девискээр Россия Федерациязының Конституциязында тодаттынган эргехүлээлгелерни болу бот-тускайлаң күүседип база федералдыг органнарны болгаш албан черлерни хандырарынга киржип шыдаар болза, республика статузун хүлээп ап болур» деп бижээн. Чугаа чунуң дугайында бооп турарыл? Ооң вариантызын (өске хевирлер) номчуптар болзувусса бүгү чүве биилиде бээр. Ында мынча дээн: «Федералдыг девискээр бир эвес ооң экономиктиг, социал болгаш политиктиг хөгжүлдезинин деңнелеп федералдыг дүзаламчыдан ойталаар болгаш чаа статузунуң хүлээлдирин турары эргелерни, хүлээлгелерни болу бот-тускайлаң долу хемчээлге болурчогуурду-биле боттандырып шыдаар аргалыг болза, республика (чер) статузун чедип ап болур». Бо дээрге ам бар национал-күрүне тургузуулларының хөй кезин дүжер дээни болгаш оларның ооң ынайгы салым-чолу билдинмес болуру ол.

1.4 түүлдүң 4 пунктузунда «Күрүне органнарынга, Чепсектиг Күштерге болгаш шергижиткен кезектерге (Вариант: «а ол ышкаш күрүне будурулгелериге база өөреднлгекижизидиге черлериге») политиктиг партиялар тургузарын болгаш ажыл-чорудулга кылырын болдуруп болбас» дээни СЭКП-ни узуткаарынче угланган база хамаатыларның политиктиг эргелерни кызагдап турар. Төөгү эртемнериниң доктору, профессор Н. Михалева «Советская Россия» солунда түүлүнде үстүнде бадыткалдың Конституцияга кирер үндезин чогун көргүзүп, хамаатыларның каттыжышкынынар тургузар конституциялыг эргезин кызагдааның, «Хой-ниити каттыжышкынынар дугайында» Хоойлуга болгаш кижиниң политиктиг эргелериниң дугайында делегей пактыларынга дүүшпейн турарын айыткан.

1.7 түүлдүн 1 пунктузунда «Россия Федерациязының экономиказының үндезини — хостуг күш-ажылды болгаш социал эргелерни магадыларын, хүү өөчүүнү болгаш ниитилелге ажыктыг чорукче чүткүлду хүндүлээрин, хостуг ажылагыйжы чорудулганы болгаш чаагай сеткилдиг адаамнажылганы дүүштүрүп турар социал рынок ажыл-агыйы» деп бижээн капиталистиг будурулге харылзааларынын алгып тиилээринге баш удур байыр чедирип турары ол эвес ийнаан.

А сөөлгү хевиринде шуут-ла мынча дээн: «Экономиканың үндезини — бодунуң хүү өөчүүзүн байыдып турар хостуг ажыл-агыйжы чорук будурулге». Ажыл-агый чорударының хүү өөчүүлүг аргазынга 24 пунктуну киргеннин база каксы айтып каалы. Ажыл-биле өскелерни хандырар ажыл-агыйжының эрге-ажыктарын туруштуг камгалап турар-дыр.

2.4.2 түүлде «Эрге-чагырга черлериге дыңнадып каар түүле ындыг негелде-биле хуралдарның, матингилериниң, пикеттериниң, кудумчу чыскаалдарының болгаш демонстрациялардың хостуун магадылаар», а 3.1.7 түүлдүн 2 пунктузунда «Забастовкалаар эргени (Вариант: «ооң иштинде политиктиг-даа») хүлээп көөр», Маңаа тайылбыр хөрээ чок ийе.

3.2.6 түүлде «Наазы четпээн уруг-дарыгның ада-чезинин база хоойлу ёзугаар хайгааракчызының оларны кижизидериниң, а ол ышкаш кол өөредилгезиниң арга-хевирлерин боттарының бүзүрелин ёзугаар шилип алырын хүлээп көөр» дээнинге чөпшээрежир арга чок. Ынчаар кылырга четчир эртем-билиг чок кижилериниң саны эңдерлип, бажыңга кара ажылдың бичин «кулдары» тыптып келбес бе?

Парламент депутаттарының дугайында чамдык пунктулар ханы эвес бодалдарны илередип турар. Чижээлээргге, «парламентиге болгаш ооң дашкаар депутат ажылчорудулгазын боттандырып турган үеинде депутат кижи бодунуң чугаазы дээш харыысалга хүлээвес» дээни тодаргай эвес. Ынчаарга чуну-даа шуугап, нүгүлдеп, алгырып болур ышкажыл?

Амгы өске эвилелдешкен республикаларның чепсектиг күштерин тургузарынга ала-чайгаар-ла салдар чедире бээр болганда Россия Федерациязының чепсектиг күштериниң дугайында дурумну хүлээп ап болур бе, ынчаш? «Федерацияның чепсектиг күштери Эвилел керээзиниң чарынар аргазы чок болу бергениннн сөөлүнде тургустунар» деп 7.4.3 түүлдүн 1-ги пунктузунда ынчаар бижээн болгай.

7.4.2. түүлдүн 2-ги пунктузунда мынчаар бижип турар: «Россия Федерациязының бирги Президентизи албан-дужаалын күүседип киргиже чедир ооң албан-дужаалын РСФСР-ниң Дээди

(Төнчүзү 2-ги арында).

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң комитединде

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Ажык-чарлыг чорук, эргелер болгаш хамаатыларның негелде-хомудалдар айтырыгларының талазы-биле комитединиң хуралынга ССРЭ Президентизиниң ССРЭ-ниң Парлалга талазы-биле күрүне комитединиң даргазынга М. Ф. Ненашевти, ССРЭ-ниң Күртелерадиозуунуң даргазынга Л. П. Кравченкону томуйлаан дугайында айтырыгны чугаалашкан.

Комитеттиң кежигүннери Президентиниң ол чарлыктарын түүлдүг деп көрген. Ол албан-дужаалдарга томуйлаттырган кижилер ажыл-чорудулгазының келир үедеги программазын комитет кежигүннериниге таныштырган.

(СЭТА).

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЗЫ

(Эгези № 281 «Шында»).

5.3. 7Б чүүл. Президентбиле кады оон соңгулдаларыңга дүүштүр Оралакчы президентини соңгуур. Ынчан Президентиниң кандидатураза дээш бадылааны дээрге-ле Оралакчы президентиниң кандидатураза дээш бадылааны ол болур.

5.3. 8Б чүүл. Оралакчы президент Парламентиниң ийи Палаталарының каттышкан хуралын даргалаар. Оралакчы президент чок турар үеде Парламентиниң ийити хуралдарын Палаталарының Даргалары эвлечкип эрттирер.

5.3. 9Б чүүл. (1). Президентиниң бижимел даалгазын ёзугаар Оралакчы президент оон бүрүн эргелериниң чамдык боттандырып болур.

(2). Президент тур үеде чок турар таварылгада, Оралакчы президент ону төлээлеп ажылдаар.

(3). Бир эвес Президент боттуг байдалдар үркүүнүн бодунуң эрге-хүлээлгелерин күүседир арга чок болган болза оларны Оралакчы президент күүседир. Ол таварылгада Оралакчы президентиниң бүрүн эргелерин Парламент үш хонук хуусаа иштинде бадыткаан турар үжүрлүг.

(4). Президент мөчээн, халаашкан таварылгада, ону дүжүрген таварылгада, а ол ышкаш ол бодунуң албан-дужаал талазы-биле бүрүн эргелерин үр үе дургузунда күүседир арга чогун Парламент бадыткап көрген таварылгада Оралакчы президент президент соңгуур чаа соңгулдаларга чедир чурум ёзугаар Президент болур.

5.3. 10Б чүүл. Оралакчы президентини Президентини дүжүрери чурум ёзугаар дүжүрүп болур. Оралакчы президентини албан-дужаалындан дүжүрген таварылгада, ол мөчээн азы халаашкан таварылгада Президент Оралакчы президентини томуйлаар, ол Парламентиниң ийи Палаталарының бадылаашкынларының хөй кезии ону бадылаан соонда ажылдан эгелээр.

5.3.11Б чүүл. Президентиниң болгаш Оралакчы президентиниң хүлээлгелерин оларның бүрүн эргелериниң хуусаазының дургузунда күүседири кандыг-бир өске албан-дужаалды эвлээри-биле, кандыг-даа партияга кежигүн болуру-биле таарышпас.

(ВАРИАНТ: 5.3.12Б чүүл. Чер-черлерге Федерацияның күрүне эрге-чагыргазының бүрүн эргелерин чоннуң соңгуп алганы база Россия Федерациязының Президентиниң бадылааны албан-дужаалдыг кижилер боттандырар.

5. 4Б ЭГЕ. ПАРЛАМЕНТ (ДӘЭДИ СОВЕТ)

5.4. 1Б чүүл. Федерация Парламентини болза Россия Федерациязының дээди болгаш пара чангыс хоойлу үндүрер төлөөлелгелиг органы болур.

5.4. 2Б чүүл. Парламент улус төлөөлекчилериниң Палатазы база Федерация чөвүлели составтыг доктаамал ажылдаар. Ийи Палаталарны 4 чыл хуусаалыг кылдыр соңгуур.

5.4. 3Б чүүл. Улус төлөөлекчилериниң Палатазын төлөөлелгениң чангыс аай нормазын ёзугаар Россия Федерациязының хамаатылары соңгуур. Палатаның составының саны конституция (органиктиг) хоойлуу тодарадыр.

5.4. 4Б чүүл. (1) I ВАРИАНТ: Федерация чөвүлелин республикаларга болгаш федерация девискээрлеринге оларның хамаатылары соңгуур.

II ВАРИАНТ: Федерация чөвүлелин республикаларның болгаш федерация девискээрлериниң төлөөлелгелиг дээди органнары соңгуур.

(2). Федерация чөвүлелинге республика бүрүзүнден дөц санныг төлөөлекчилер база федерация девискээри бүрүзүнден дөц санныг төлөөлекчилер кирер.

5.4. 5 Б чүүл. Парламентниң болгаш оон Палаталарының онзагай бүрүн эргелеринге кирер чүүлдер болган:

1) Федерацидың эргелаан айтыглаан талазы-биле хоойлуулар үндүрери;

2) Россия Федерациязының хоойлуларын ийитизиби-ле болгаш албан тайылбылаары;

3) Конституцияда көрдүнген чурум ёзугаар бүгү улустуң бадылаашкының (референдумун) эрттиреринин дугайында шийтпирлер хүлээп алыры;

4) Россия Федерациязының Чазаан (Министрлер Чөвүлелин) тургузары;

5) ийити болгаш кезек-чамдык мобилизация база онзагай байдал дугайында чарлаар деп шийтпирлерни хүлээп алыры азы ол дугайында Президентиниң шийтпирлерни бадылаары;

6) дайын байдалын чарлаары;

7) тайбыны болгаш айыыл чок чорукту деткиринин талазы-биле улус аразының керээлиг хүлээлгелерин күүседири эргежок чугула апарган таварылгада Россия Федерациязының шериг кезектерин ажыглаарының дугайында шийтпирлерни хүлээп алыры;

8) Россия Федерациязының Конституциязында көрдүнген таварылгаларда база ындыг чурум ёзугаар Россия Федерациязының Президентизин, Оралакчы президентизин, өске-даа дээди албан-дужаалдыг кижилерни албан-дужаалындан дүжүрери (чайладыры);

9) федерация бюджедин чугаалажыры көөру болгаш хүлээп алыры, оон күүселдези дээш контроль;

10) федерация үндүруглерин база өске-даа албан кылыр төлөлгелерни доктаадыры;

11) узун хуусаалыг акшаландырыышкын программаларын чугаалажып көөру болгаш хүлээп алыры;

12) бо Конституцияда көрдүнген өске-даа бүрүн эргелер.

5.4.6Б чүүл. Парламент болгаш оон Палаталары күүсөкчи эрге-чагырганың ажыл-чорудулгазынга ийити контрольду база Конституция ёзугаар аңаа дааскан өске-даа контроль бүрүн эргелерин боттандырар.

5.4.7Б чүүл. Парламентиниң бүрүн эргелери оон ажыл-чорудулгазының бо Конституцияда доктаатка-ган чурумунга үндезилеп, Палата бүрүзүнүң эрге-хүлээлгелериниң онзагай чүүлдерин барымдаалап боттандырар.

5.4.8Б чүүл. Палата бүрүзү Палатаның болгаш оон кежигүннериниң ажылын, Палатаның, комитеттерин болгаш комиссияларның ажылының регламентизин хандырып турар доктаалдарны хүлээп алыр эргелиг, а ол ышкаш Палаталарның ажылынга хамаарышкан доктаалдарны болгаш резолюцияларны хүлээп алыр.

5.4.9Б чүүл. Парламент соңгулдалар соонда үжениг хүүнүде чыглыр чурумнуг. Парламент каникулдарының хуусаазын болгаш оларның кайы хире үргүлчүлээрин регламент тодарадыр.

5.4.10Б чүүл. (1). Палаталар кол нуруузунда амгы ажылдаар. Дайынның болгаш тайбының айтырыгларын, онзагай болгаш шериг байдалдарын киреринин, Президентиниң кыйгырыгларын чугаалажып көөрүнүң айтырыгларын шийтпирлээрде, а ол ышкаш Палаталарның нелдирииниң шийтпирлээнин ёзугаар бүгү Парламентиниң ийити хуралдарын чыыр.

(2). Парламентиниң ийити хуралдарынга Дарганың хүлээлгезин Оралакчы президент, а ол чок турар үеде Палаталар Даргалары эвлечкин күүседир.

(3). Эргежок чугула апарган таварылгаларда Палаталарның шийтпирлери-биле каттышкан комитеттерни болгаш комиссияларны, а ол ышкаш өске-даа, оон иштинде чөпшээрежилге талазы-биле органнарны болгаш бөлүктерни тургузуп болур.

5.4.11Б чүүл (1). Палата бүрүзү Палатаның соңгуткан кежигүнериниң хөй кезии олурикул турда, албан кушту болур шийтпирлерни хүлээп алыр эргелиг. Шийтпирни, Конституцияда көрдүнген таварылгалардан аңгыда таварылгаларда, Палатаның аңаа кирашкен **(ВАРИАНТ:** соңгуттурган кежигүнериниң ең хөй нуруузунуң бадылааны-биле хүлээп алыр).

(2). Хоойлу төлевилелдерин болгаш өске-даа айтырыгларны чугаалажып көөрү-биле кайы-даа Палата бүгү Палатаның комитеди кылдыр ажылдап болур, бо таварылгада хоойлужудулга шийтпирин хүлээп албас.

5.4.12Б чүүл. Палаталарның эвлечег чок пленарлыг хуралдарын чогуур Палатаның депутаттарының 5-тин 1 кезин негээнде, а ол ышкаш Президентиниң, Палаталар Даргаларының шийтпирин ёзугаар азы Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының дилээн ёзугаар эрттирер. Бир Палатаның эвлечег чок хуралын өске Палатаның негелдезин ёзугаар база эрттирген туруп болур.

5.4.13Б чүүл. (1). Эрги составтың Парламентизиниң, Палаталарының болгаш депутаттарының бүрүн эргелери чаа составтың Парламентизиниң баштайгы хуралы-биле соксаар.

(2). Парламентиниң эвлечегли соңгулдаларын Парламентиниң бүрүн эргелериниң эгелээнинден 45 айдан эрте эвес база 47 айдан орай эвес үеде эрттирер. Ол хуусааларның иштинде соңгулдаларны эрттиреринин дугайында доктаалды соңгулдаларга чедир 3 айдан орай эвес үеде Президент үндүрер.

5.4.14Б чүүл. (1). Палатаның бодунуң шийтпири-биле Палата бүрүзүнүң бүрүн эргелерин хуусаадан эрте соксадын болур. Ол дээш оон кежигүннериниң 2/3 хирези бадылаан болза, ындыг шийтпирни хүлээп ап болур. Ол шийтпирни Палатаның Даргазы Президентиге дыңадырга. Палатага соңгулдаларны бир айдан эрте эвес база ийи айдан орай эвес үеде эрттирерин ол доктаадыр. Бир Палатаның бодунуң тарап чоруй барганы өске Палатаны тарадырының чылдагааны болбас. Чаа Палатаның составын чыылдырарына чедир Палатаның эрги составы ажылдан турар.

(2). Бир эвес онза байдал (Конституцияның 5.11 эгезинде көрдүнген) үеэнде Палатаның бүрүн эргелери соксап турар болза, оон бүрүн эргелерин узатканының дугайында шийтпирни Парламент онза байдалды чарлааны-биле кады хүлээп алыр.

5.4.15Б чүүл. (1). Парламент фракциялары болгаш депутаттар болүктерин, оларның составынга 10-дан эвээш эвес кежигүн бар болза, депутаттар тургузар болгаш дамзыладыр. Чаңгыстан хөй парламент фракциязынга азы депутат болүүнге депутат кежигүн бооп болбас. Парламент фракциялары чаңгыс партияга боттарын хамаарыштырар депутаттардан тургустунар. Депутатар болүктери партийжи эвес үндезинге тургустунар. Парламент фракциялары болгаш депутаттар болүктери оларның ажыл-чорудулгазын боттандырарынга эргежок чугула удуртукчуларны болгаш органнарны соңгуп алыр.

(2). Парламент фракциялары, депутаттар болүктери, а ол ышкаш хамаарышпас депутаттарның хуралдары Палаталарының удуртукчу органнарынга соңгууру-биле кандидаттарны тодарадырынга киржир. Дөц санныг төлөөдээшкинниң үндезинин-те олар боттарының кежигүннерин комитеттерге болгаш комиссияларга төлөөледир база Палатаның хүн айтырыының кол айтырыгларының талазы-биле чүве чугаалаар ораторларның дамзызын киирер.

5.4.16Б чүүл. Хоойлу төлевилелдерин, бюджетти, Чазакты тургузарын азы хаалаарын база Президентини дүжүрерин чугаалажып көөрүп турда, ораторлар дамзызы төмөн шаанда. Палаталарга санал баарын соксаныын болдурбас. Өске айтырыгларны чугаалажып көөрүп турда, саналдарны соксадырының дугайында шийтпирни олурикул турар депутаттарның 2/3 кезинден эвээш эвези ол дээш бадылаар болза, хүлээп ап болур.

5.4.17Б чүүл. (1). Палатаның ажылын удуртуру-биле хуралдарны болгаш оон ажыл-чорудулгазын шийтизиби-ле организастаар талазы-биле депутаттарның аразындан оларның хөй кезиниң саналы ёзугаар Дарганы Палата соңгуп алыр. Палатаның Даргазынга хуралдар үезинде Палата камгалалының албаны чагыртыр. Даргазы-биле кады, ол чок турар үеде Дарганың хүлээлгелерин күүседир, оон бирги болгаш ийити оралакчыларын соңгуп алыр.

(ВАРИАНТ: (2). Даргалаар бүрүн эргелерин боттандырыын чорудуп турар үеде Палатага чүве чугаалаар болгаш харыы бээр эргезин Палатаның Даргазы ажыглавас. Айтырыгларны чугаалажып көөрүнүң эвлечег, депутаттарның чүве чугаалаар чурумун бодунуң туразы-биле доктаадын шыдавас, бир эвес олар доктааткан чурумну хажыттайын турар болза, депутаттарның чугаазын үзе киирип болбас).

5.4.18Б чүүл. (1). Палаталар депутаттарның арызындан доктаамал болгаш тур комиссияларны тургузар. Комитеттерни болгаш комиссияларның ажыл-чорудулгазының чурумун Палаталар амгы Конституцияга дүүштүп тодарадыр.

(2). Комитеттер болгаш комиссиялар хоойлу актыларының болгаш өске-даа шийтпирлерниң төлевилелин белеткээр, Парламентиниң хүлээп алганы хоойлуларның болгаш шийтпирлерниң күүселдезинин хыналдазын боттандырар, ажык, а эргежок чугула апарган таварылгада хааглыг хуралдарны болгаш парламент сайгарылгаларын чорудар.

(3). Албан-дужаалдыг кижилер болгаш хамаатылар Палаталарның комитеттеринге болгаш комиссиялаарынга оларның кыйгыртканы-биле кээр, комитеттерни болгаш комиссияларның негээни шупту документацияны болгаш информацияны доктааттынган хуусаада бижимел азы аас-биле бээр хүлээлгелиг. Бо негелдени күүсөкчөөн база ол ышкаш барымдаа чок информацияны ажегрээн бергени хоойлу ёзугаар харыысалгалыг.

(4). Комитеттерни болгаш комиссияларның хоойлулар хажыдыышкынарын чайладырынче угланган доктаалдары, бир эвес олар Конституцияның болгаш Россия Федерациязының хоойлуларынга удурланышкак эвес болза, күүседири албан. Бо таварылгада доктаалдарга хомудалдарны Конституция коллегиязынче (Конституция суду) азы Россия Федерациязының Дээди судунче киирип болур.

5.4.19Б чүүл. Улус төлөөлекчилериниң Палатазы Федерация чөвүлелинге бадыладыр дээн хоойлу төлевилелдерин чугаалажып көөр болгаш деткиир, а ол ышкаш амгы Конституцияда көрдүнген таварылгаларда хоойлуларны хүлээп алыр.

5.4.20Б чүүл. Улус төлөөлекчилериниң Палатазының парламент фракциялары Чазак баштыңчызының кандидатуразын тодарадыр соңгула-биле боттарының удуртукчуларын дамчыштыр Президент-биле консультациялаарынга киржир.

5.4.21Б чүүл. Улус төлөөлекчилериниң Палатазы:

1) федерацияның Чазаанын тургузарынга Россия Федерациязының Министрлер Чөвүлелиниң мандадын бадылаар;

2) федерацияның Чазаанын составын бадылаар;

3) бүзүрелди азы бүзүрел чок чорукту Чазакка илередир. Бүзүрел чок чорукту илереткен азы бүзүрээрин деп ойталаанда, чазак халажыр;

4) федерацияның бюджедин ажыглап турарының дугайында Чазактың отчёдун дыңнаар болгаш чогуур шийтпирлерни хүлээп алыр; Россия Федерациязының улустар аразында керээлерин куштүг азы күш чок болдурар.

5.4.23Б чүүл. Улус төлөөлекчилериниң Палатазы Федерацияның күрүне чөлилерин бээриниң болгаш чөлли алырының, даштыкы күрүнелерге дузалаарының болгаш даштыкы күрүнелерден база чазактар аразында организациялардан дузаны хүлээп алырының дугайында шийтпирлерни хүлээп алыр.

5.4.24Б чүүл. Улус төлөөлекчилериниң Палатазы доктаамал комитеттерни тургузар: хоойлужудулга талазы-биле; бюджет болгаш үндүруглер талазы-биле; парламент процедуразының талазы-биле; күрүне суверенитедин камгалаарының болгаш национал айыыл чок чорук талазы-биле; улустар аразында ажыл-керектер талазы-биле; Конституция комитедин, а ол ышкаш доктаамал Мандат комиссиязын. Чыыш бүрүзүнүң Палатазы өске кандыг-даа доктаамал азы тур комитеттерни болгаш комиссияларны тургузуп болур.

5.4.25Б чүүл. (1). Конституцияның 5.4.7 чүүлдери ёзугаар Федерация чөвүлели:

1) республикалар аразында болгаш националдар аразында харылзааларның айтырыгларын чугаалажып көөр болгаш бо талазы-биле хоойлу саналдарын улус төлөөлекчилериниң Палатазынга киирер; улус төлөөлекчилериниң Палатазы ол саналдарны эвлечег чокка чугаалажып көөр хүлээлгелиг;

2) улус төлөөлекчилериниң Палатазының чугаалажып көөру-биле аңаа киирген хоойлу төлевилелдерни чугаалажып көөр болгаш ол талазы-биле шийтпирлерни хүлээп алыр;

3) улус төлөөлекчилериниң Палатазынга оон киргени хоойлу төлевилелдерни оларга чазалга киирген таварылгада катап чугаалажып көөру-биле дедир эгидип бээр.

(2). Улус төлөөлекчилериниң Палатазының амгы Конституция ёзугаар Федерация чөвүлелинге чугаалажып көөру-биле киирер деп турар хоойлуларның кандыг-даа төлевилели Чөвүлелдиң деткиишкини чокта хоойлу болбас.

5.4. 26Б чүүл. Федерация чөвүлелинге Федерация чөвүлелиниң кежигүннериниң (федерация чөвүлекчилериниң) девискээр аайы-биле депутациялары тургустунар болгаш дамзыладыр.

5.4.27Б чүүл. (1). Федерация чөвүлели комитеттерни тургузар: бюджет болгаш үндүруг талазы-биле; республикалар аразында болгаш националдар аразында харылзаалар талазы-биле; парламент процедуразының талазы-биле, Мандат комиссиязын. Чыыш бүрүзүнүң Федерация чөвүлели өске-даа доктаамал азы тур комитеттери болгаш комиссияларны тургузар эргелиг.

(2). Комитеттерни болгаш комиссияларны девискээрлерниң дөц санныг төлөөлээшкининиң принципин барымдаалап, кандидаттарның бот-дешидилгезинин үндезининге Федерация чөвүлели соңгуп алыр.

5.4.28Б чүүл. (1). Хоойлу төлевилелдерни чугаалажып көөру-биле улус төлөөлериниң Палатазынга Чазак, ийи палаталарның комитеттери болгаш депутаттары киирер. амгы Конституцияда көрдүнген таварылгаларда Федерация чөвүлели киирер. Хоойлу төлевилелдерни эге баштай улус төлөөлекчилериниң Палатазынга чугаалажып көөр.

(2). Улус төлөөлекчилериниң Палатазынга оон киргени хоойлу төлевилелдерни оларга чазалга киирген таварылгада катап чугаалажып көөру-биле дедир эгидип бээр.

(3). Улус төлөөлекчилериниң Палатазынга оон киргени хоойлу төлевилелдерни оларга чазалга киирген таварылгада катап чугаалажып көөр.

(4). Федерация чөвүлелиниң үшкү номчулга соонда хүлээп албааны хоойлу төлевилелин ол-ла чылдың дургузунда база катап Федерация чөвүлелинге чугаалажып көөру-биле киирип болбас.

(5). Хоойлуну азы хоойлуга эдилгелерни чүүлдүг деп санаарынга ук палатаның соңгуттурган депутаттарының хөй нуруузу аңаа киржири эргежок чугула. Конститутуг (алыс) хоойлуларның хөй нуруузу — соңгуттурган депутаттарның үштүн ийи кезии-биле хүлээп алдынар.

5.4. 29Б чүүл. (1) Парламентиниң депутады бодунуң соңгукчуларының долу эргелиг төлөөлекчизи киижи болганда, Парламент чорудулгазынга хамаарылгалыг хөрөктер талазы-биле шийтпир хүлээп алырынга, бодалдар болгаш санал-оналдар илередиринге хостуг эргелиг болгаш хамаатыларның кандыг-бир болүктеринден (политиктиг партияларны киирештир), күткүүшкүнге таварышлас болур ужурлуг.

(ВАРИАНТ: «Федералдыг чөвүлекчилер оларны соңгаан республикаларның болгаш федералдыг девискээрлерниң органнарын төлөөлээр болгаш ол органнар оларны дедир кыйгыртып болур»).

(2). Парламентиге илереткен бодалдары, саналдары болгаш чугаалары дээш депутаттар харыысалга хүлээвес, **(ВАРИАНТ:** «Депутат хүлээлгелериниң күүселдези-биле холбаштыр»). Депутаттар оларга дээш болбас эргени ажыглаар: Палатаның чөпшээрелиниден аңгы өске кандыг-даа чөпшээрел тураада, оларга кеземче болган административтиг харыысалга онаажыр.

5.5Б ЭГЕ. ЧАЗАК (РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ МИНИСТРЛЕР ЧӨВҮЛЕЛИ)

5.5.1Б чүүл. Россия Федерациязының чазаа Конституцияга болгаш федералдыг хоойлуларга дүүштүр оон бүгү девискээринге күүсөкчи эрге-чагырганы боттандырар. Чазактың Конституцияга болгаш федералдыг хоойлуларга чөрүшнек эвес актылары Россия Федерациязының бүгү девискээринге албан күүсөттинер үжүрлүг.

5.5.2Б чүүл. Россия Федерациязының чазаа Федерация Парламентизиниң мурнунга харыысалгалыг болгаш бодунуң ажыл-чорудулгазының дугайында Президентиге отчёдун кылыр. Чазак үе-үелеп, чылда бирээ-ден эвээш эвес катап азы Парламентиниң негелдезин ёзугаар кандыг-даа үеде чуртта байдал дугайында отчётту бээр.

5.5.3Б чүүл. Россия Федерациязының чазаа коллегиалдыг орган бооп. Россия Федерациязының Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының удуртулгазы-биле ажылдаар. Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының халаашылгазы-биле кады бүгү Чазак халажыр.

5.5.4Б чүүл. Чазак бодунуң ажыл-чорудулгазынга күрүне албанының системазынга даянар. Чазак албан черлериниң күрүне албан-хаакчылары конститутуг (алыс) хоойлуну үндезин болдурып ажылдаар, политика талазы-биле нейтралдыг болур болгаш профессионалдыг чурум үндезиннериниң аңгыда кандыг-ла өске чылдагааннар-биле ажылдан үндүрүүшкүннерге база хемчег алышкынына онаашпас. Чазак албан черлериниң харыысалгалыг албан-дужаалдарны эвлээрин конкурстуг системаның үндезининге боттандырар. Күрүне албан-хаакчылары Парламентиниң хоойлуларын болгаш өске-даа актыларны күүсөттинер азы ол күүселдени херекке албааны дээш кеземче база административтиг харыысалгага онаажыр.

(Б ВАРИАНТЫНЫҢ ТӨНЧҮЗҮ)

5.6 ЭГЕ. ФЕДЕРАЛДЫГ СОҢГУЛДА СИСТЕМАЗЫ

5.6.1 чүүл. Россия Федерациязынга соңгулдаларны бүгү-ийити, дөц болгаш дорт соңгулда эргезинин үндезининге чажыт бадылаашкын-биле чорудар.

5.6.2 чүүл. (1). Президент болгаш Оралакчы президент база Федералдыг Парламентиниң, республиканың хоойлужудулга органнарының болгаш тус черниң бот-эргелелиниң органнарының кежигүннериниң соңгулдаларынга Россия Федерациязының 18 хар четкен хамаатылары киржир.

(2). Судтуң шийтпирин ёзугаар утаанны четпес деп көрген кижилер болгаш судтуң шийтпекти күштүг болганы-биле хосталгазын казыдып шийтирген кижилер соңгулдаларга киржир эргези чок болгаш соңгутпас.

5.6.3 чүүл. (1). Соңгукчу бүрүзү чаңгыс бадылаашкынны бар. Соңгулда округтарының болгаш оларга телевилекчилерниң нормазын депутаттар дөц санныг соңгукчулар олурушкан хуралдан деп-шиттирген турар кылдыр, ындыг язылыг тургузар.

(2). Кызыгаарлаттынмаан дөцнө-ларлерден соңгулда округтарын тургузарын болдуруп болбас.

5.6.4 чүүл. (1). Бир эвес оларга дамзыда кирген соңгукчуларның ийити санының чартыктан хөй кезии киришкен болза, Президент болгаш Оралакчы президентиниң, Федералдыг Парламентиниң соңгулдалары болган деп саналаар.

(2). Бадылаашкынга киришкен соңгукчуларның чартыктан хөй кезиниң бадылаашкынын алган кандидаттарны соңгуттурган деп саналаар.

(3). Бир эвес бирги соңгулдага кандидаттарның чаңгызы-даа чогуур бадылаашкынны албаан болза, Президентиниң болгаш Оралакчы президентиниң албан-дужаалдарынга бирги соңгулдага эң хөй бадылаашкынны алган болгаш боттарының кандидатураларын ужулбаан ийи-ийи кандидатты ийити соңгулдага киирер. Ийити соңгулдага эң хөй бадылаашкынны алган кандидаттарны соңгуткан деп саналаар.

5.6.5 чүүл. Республикаларның төлөөлекчи органнарының, а ол ышкаш тус черниң бот-эргелел органнарының соңгулдаларының бурумун республикаларның хоойлулары тодарадыр.

5.6.6 чүүл. (1). Россия Федерациязының хамаатызы хары угда Парламентиниң ийи палатазының депутаты, а ол ышкаш өөрдөн хөй төлөөлекчи органының кежигүнү бооп болбас.

(2). Федералдыг Парламентиге кежигүн болуруң Президентиниң, Оралакчы президентиниң, Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының, кежигүннериниң Дээди судтуң болгаш Конституция судунуң даргаларының болгаш кежигүннериниң албан-дужаалдары, а ол ышкаш Соңгулдалар дугайында Хоойлуда айыткан өске-даа дээди күрүне алban-дужаалдарыбиле дакпырлап болбас. Республикаларның хоойлужудулга хуралдарына болгаш тус черниң бот-эргелелиниң органнарының кежигүннери болуру-биле дакпырлап болбас алban-дужаалдарны республикаларның хоойлулары тодарадыр.

5.6.7 чүүл. Президентиниң, Оралакчы президентиниң болгаш Федералдыг Парламент депутаттарының алban-дужаалдарына кандидаттарны депшидерин хоойлуда көрдүнген чурум ёзугаар бүрүткеттирген партиялар болгаш хөй-ниити organизациялары, а ол ышкаш хоойлуда доктаатка-ан хемчеэлдиг хол үжүктерин чыыр алган болгаш ону шын кылдыр бүзүреттирип алган соңгукчуларының **(ВАРИАНТ:** «Үк округта доктаамал чуттап турар») кандыг-даа болуу боттандырар.

5.6.8 чүүл. Соңгулдаларны организастаарын болгаш түңнелдерин үндүрерин соңгулда комиссиялары боттандырар. Олар бүгү ажылын ажыт-чажыт чок болгаш ажык-чарлыг чорудар. Соңгулдалар дугайында Хоойлуга дүүштүр Төп соңгулда комиссиязы Парламентини, ийи-бүүр деннелдерин округтарында соңгулда комиссиялары — республикаларның болгаш тус черлерниң бот-эргелелиниң чогуур органнарын тургузар. Комиссия кежигүннерин соңгулда округунда ажылдан турар партиялар, хөй-ниити организациялары, соңгукчулар болүктери шилээш, комиссияларже төлөөлеп чорудар.

5.6.9 чүүл. РСФСР-ниң хамаатыларының соңгулда эргелерин ажыглаарынга моондак чедирери болгаш соңгулдаларның түңнелдерин өскертип үрээри нем-херек үүлгедиишкини болур болгаш хоойлу ёзугаар харыысалгага кирер.

(Уланчызы 3-кү арында).

Төлевилелди чугаалажып тур бис

БОТ-БОТТАРЫНГА УДУРЛАНЫШКАК

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Соединиң Даргазы, а оон оралакчызының албан-хүлээлгезин — РСФСР-ниң Дээди Соединиң Даргазының бирги оралакчызы күүседир». Ынчаар айтырга 5.3.2Б чүүл-биле дүүштүр төпке болгаш чер-черге эрге-чагырга эвлээшкинни ол көргүзе бербес бе?.

«Хөлезилел ёзугаар күш-ажыл» (соөлгузуңун мурнунда вариантыда «хөлезилик күш-ажыл» дээн). «Хуу өнүт эвин болурунун чайгаар эргези» (соөлгузуңун мурнунда вариантыда «хуу өнүн эвин болурунун эргези»). «Ажыл сонсадышкынны кылыр эргези». «Шажынчы чвес өөредилге». «Даңгынак берген суд кежигүннери». «Полиция» болгаш ындыг чижектиг өске-даа болдаалар база ол ышкаш «Социал рынок ажыл-агыйы». «Ак сеткилдиг будулгечи чорук» дээн чижектиг шырыңмалыг сөстер аңаа-ла душ болуп ажыглаттынмайн турар болбайн аан.

Хөй-хөй үүлдерде (30 хире таварылгада) «хоойлуби-ле тодараттынар», «хоойлу-биле башкартынар» болгаш оларга дөмей сөстерниң бары кичээлгейни хаара туда бээр. Конституция (Үндезин Хоойлу) кандыг болуруд, оон тодарадып турары хоойлулары база ындыг болуруп аңаа-ла бөдүүн кижи белин билип каптар.

Төлевилелди эмин эрттир үүрмек кезектеллиг кылыр каапкан болгаш оон хемчеэли аңаа альтернативтиг төлевилелден 1,5 катаа улгады берген.

Россия Федерациязының Конституциязының төлевилели ССРЭ-ни чарарынче, оон бүгү-ле девискээрнге багай салдарны чедире берин болур капиталистиг бүдүрүлге харылзааларының тиилекчи байдалдыг апаарынче угланган-дыр деп ийитизи-биле чугаалап болур.

Альтернативтиг төлевилел Россияның ажылчы чонарының социалистиг шилгеин хүлээп көргенинден, Совет күрүне түрүүлүнүн демократтыг чаңчылдарының хөгжүлдезинден, РСФСР-ниң күрүне суверенитединден үнүп туран. Совет Социалистиг эрге-хоойлу күрүнелин тургузарының эргежок чугулазын, демократияның болгаш хөй партиялыг чоруктуң принциптеринге политиктиг системаны, чоннуң чаагай чоруун хандырарының эрге-ажыңнга, хуу өнүүнүн хөй талалыг хевирлеринге болгаш рынок харылзааларының хөгжүлдезинге бааза болуп тургустунган ажыктыг экономиканы тургузарының эргежок чугулазын көргүзүп турар. Ол ышкаш РСФСР-ниң деп эргелиг база бот-догунаан Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң чарылбас кезээ кылдыр каруп турар.

Россия Федерациязының Конституциязының төлевилелинге хамаарышкан үлелге чагаазынга Конституция комиссиязының секретары, автордар болуунун удуртукчузу мынчаар бижээн: «Парламент иштинге чугаалажып көрүүшкүн — ол дээрге херектиг чүүл чартыы-дыр. Ийитилел-биле калбак ажыл — соңгукчулар-биле ужуражыышкыннар, республика иштинге ынай-бээр чоруушкуннар, массалыг информация чепсектери-биле ужуражыышкыннар ам болур ужурлуг. РСФСР-ниң Дээди Совети шак ындыг ажылды Россияның девискээринде бо хүнөөде калбарты берген.

Амгы тургустуна берген байдал үезинде дың кара чаңгыс шын чүүл болза, киирип келген төлевилелдерни бүгү соңгукчуларның өберип көөрүн хандырары, оларның утказын бүгү чонга шынзыдары, оларның дугайында хөй-ниитиниң саналын илередири, ССРЭ-ни чарарын болдурбас, гуманныг, демократтыг социализмни тургузарын чедип алыры-биле дүүштүр бодунун туружун тодарадып алырынга кижилерге дузалаар херек.

Ноябрь 27—30 хүннеринде районнарга болгаш Кызыл хоорайга РСФСР-ниң Компартиязының рескомунун пропаганда бөлүктери ажылдап турган. Олар бо чылдың ноябрь 17-де ССРЭ-ниң Дээди Соединиң сессиязынга чурттум Президентини М. С. Горбачевтуң программыг чугаазының талазы-биле айтырыглар-биле чергелештир Россия Конституциязының парлаттынган төлевилелдери-биле ажылды чоннарны таныштырган. Бөлүктериниң кежигүннери күш-ажылды 93 коллективке чүве чугаалаан. Аңаа 4 муң хире кижи киришкен.

Дефициттиң, өртектерниң, нем-херек үүлгедир чоруктарның, чижеңчоруктуң өскени-биле, национал-дар аразында харылзааның баксырааны, чорудээлерни тывылганы-биле дүүштүр политиктиг болган экономиктиг кризистиң ханылаанынга улуг сагышсыралын кижилер илередип турганнар.

Россия Федерациязының Конституциязының төлевилели, ыламгыя ында социалистиг тургузугну узуткаарынче, ССРЭ-ни чарарынче угланган үүлдер хөй-хөй ладагалаашкыннарны болдурган.

Соңгукчулар, күш-ажылды коллективтер Тыва АССР-деп РСФСР-ниң улус депутаттарының адрезинге база ол ышкаш ук төлевилелди деткивезин. «Россияның коммунистери» инициативчи бөлүктүң шилгелиг төлевилелин кол үндезин кылдыр алырын негээн үүлүдерин РСФСР-ниң Дээди Совединге чорутку-лаан.

Ындыг болза-даа черге хамаарыштыр хуу өнүү дугайында Россия парламентизинге болган бадылаашкыннарның түңнелдери РСФСР-ниң чамдык улус депутаттарының турүжүнде соңгукчуларны бодандыра бээр үүлдер бар.

Ындыг-даа болза, соөлгу состу соңгукчулар чугаалаар апаар.

Дозур-оол ТИНМЕЙ,
РСФСР-ниң Компартиязының рескомунун секретары, Тыва АССР-ниң улус депутаты, экономика эртемнериниң кандидаты.

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЗЫ

(Эгезн 2-гн арында).

5.6.10 чүүл. Кандидат-тарны бүрүткәәр, соңгулдаларны әрттирер болгаш түүнелдерин үндүрер талазы-биле үнүп келген маргылдааларны чогуур деңнелдерниң судтары хоойлуда айыткан хуусаада сайгарып көөр. Судтуң шиитпири күштүг бооп артар.

5.6.11 чүүл. Президент. Оралакчы президент болгаш Парламент депутаттарының соңгулдаларынга Россия Федерациязының даштыкы-да турар хамаатылары киржин болур.

(**ВАРИАНТ**: Бо чүүлду уштур).

5.6.12 чүүл. Президент. Оралакчы президент болгаш Федералдыг Парламент кежигүннериниң соңгулдаларын чорударының чурумун бо Конституция болгаш Федералдыг хоойлу тодарадыр.

5.7 ЭГЕ. СУД ЭРГЕ-ЧАГЫРГАЗЫ

5.7.1. чүүл: Хамааты тайбыңның, кижиниң эргелериниң болгаш хосталгаларының кадагалакчызы болур суд эрге-чагыргазы хоойлу-дүрүмнү болгаш чөптүг чорукту хандырар.

5.7.2 чүүл. Россия Федерациязында суд эрге-чагыргазы чүгле судтарга хамааржыр болгаш конституция, кеземде херээ, кеземче херек болгаш административтиг суд чорудулгаларының хевирлери-биле боттаныр.

5.7.3 чүүл. Россия Федерациязының хамаатылары даңгыраг берген суд кежигүннери хүлээлгеин күүсеттишаан, шиидилге эргезин чорударынга киржир.

5.7.4 чүүл. (1). Судьялар кымдан-даа хамаарышпас, чүгле хоойлуга болгаш арынчүүрге чагыртыр. Судьяларга дээп болбас эргени хоойлу магадылаар.

(2). Судьялар солуттунмас. Хоойлуда доктааткан назы-хары чедип изәргә, олар халажып үнер. Доктааткан назы-харга чедир судьяны ооң чөпшәәрели чоокка чүгле судтуң шииткели-биле болгаш хоойлуда айыттынган үндезиннери барымдаалап албан-дужаалынган хостаар.

(3). Судьялар башкы ажылындан өске, кандыг-даа шалын-төлевирлиг албан-дужаалга ажылдап, а ол ышкаш политиктиг партияның кежигүнү боон болбас.

5.7.5 чүүл. (1). Россия Федерациязының Дээди судунуң даргазын болгаш судьяларын, Конституция судунуң Даргазын болгаш судьяларын Парламентиниң чөпшәәрежилгези-биле Президент томуйлаар.

(2). Өске судтарның судьялары Суд чорудулгазының дугайында Хоойлуда тодараттынган чурум әзугаар томуйлаттырар.

5.7.6 чүүл. (1). Россия Федерациязының суд системазы Россия Федерациязының Дээди судундан, Конституция судундан, федералдыг судтардан, республикалар болгаш федералдыг девискәәрлер судтарындан, түс черниң судтарындан тургустунар.

(2). Онза судтарны тургузуп болбас.

(3). Хоойлуда тодараттынган судка кымнык-даа хөрәзи көрдүрер эргезин казып болбас.

5.7.7 чүүл. Россия Федерациязының Дээди суду болгаш федералдыг судтар Россия Федерациязының Дээди судунуң болгаш федералдыг судтар дугайында Хоойлунуң оларга хамаарышкан херектерни сайгарып көөр.

5.7.8 чүүл. (1). Конституция тургузуун камгалаар сорулга-биле Конституция суду:

1) Президентиниң хоойлуларының болгаш чарлыктарының конституцуючу боон турарының дугайында херектерни сайгарар;

2) Россия Федерациязы-биле республикаларның аразында конституция-эрге-хоойлу маргылдааларын сайгарар;

3) Россия Федерациязының республикаларның аразында конституция-эрге-хоойлу маргылдааларын сайгарар;

4) Россия Федерациязының Президентизинин Конституцияны болгаш хоойлуларны хажытканыңа хамаарыштыр кылдыңган буруудадыышыныңнар талазы-биле херектерге түүнелди бөөр;

5) Россия Федерациязының Президентиниң бодунун хүлээлгелерин күүседи, аргазының чок аңгаранының дугайында түүнелди бөөр.

(2). Президентиниң үндүрген чарлыктары болгаш хоойлуларын азы оларда кирген чүүлдериниң чамдыкы Конституция суду Россия Федерациязының Конституциязынга дүүшпес деп санаанда, олар Конституция судунуң шиитпири парлатынган үндезин эгелээш, күш чок болур.

(3). Оон эргезинге хамаарыштырган бүгү айтырыглар талазы-биле Конституция судунуң шиитпирлери шуут күштүг болур.

(4). Конституция судунуң херектерни сайгарып көөрүнүң чурумун хоойлу тодарадыр.

5.7.9 чүүл. (1). Судьялар Конституцияга дүүшпес хоойлуларны ажыглап болбас.

(2). Бир эвес суд тодаргай херекти сайгарып каруп турган, аяа ажыглаар хоойлу Конституцияга дүүшпес деп түүнелге келир болза, ол ук херектиң чорудулгазын тур соңсадыр болгаш ол хоойлу Конституцияга таарышпайн турар деп хүлээп коорунун дугайында санаалды Россия Федерациязының Конституция судунга киирип келир.

5.7.10 чүүл. (1). Херектер сайгарылгазын бүгү судтарга ажыы-биле чорудар. Ажык-чарлыг сайгарылга күрүне, профессионал азы коммерция чажыттарын база хамаатыларның хууда азы ог-бүле амыдыралын чарлап дыңнадырындан камгалаары чугула апарган деп суд шиитпирлээн таварылгаларда, херекти хаглыг хуралга дыңнап болур.

(2). Бирги чаданың судтарынга кижи боду олурушпаанда, кеземче херәәнин суд чорудулгазын кылып болбас.

5.7.11 чүүл. (1). Суд чорудулгазын херектер сайгарар талазы-биле чарышмаргылдаалыг принципке үндезилеп чорудар.

(2). Профессионал юридиктиг дузаламчы алыр эргени суд чорудулгазының кайы-даа үе-чадазынга хүлээп көөр.

5.7.12 чүүл. (1). Прокуратура хамаатыларның шиитпелдири болгаш күрүнеин эргелериче болгаш дүрүм әзугаар эрге-ажыктарыче халдаашкын болган таварылгада, кеземче херек истелгезин боттандырар хүлээлгелиг.

(3). Кеземче херек суд чорудулгазынга Россия Федерациязының өмүнәәзинден күрүне ялазын прокурор деткинир.

(3). Прокуратураны четчелеп тургузарының болгаш ажыл-чорудулгазының чурумун хоойлу тодарадыр.

5.8 ЭГЕ. ТУС ЧЕРНИҢ БОТ-ЭРГЕЛЕРИ

5.8.1 чүүл. Тус черниң бот-эргелериң эрге-чагырганың болгаш эргелер башкарылганың төлөөлекчи (**ВАРИАНТ**: Советтер, хуралдар болгаш өске-даа) болгаш күүсекчи органнары, хөй-ниитниң бот-башкартынылга органнары, а ол ышкаш дорт демократия хевирлерине боттандырар. Бот-эргелелдин тус чер органының адын республикаларның Конституциязы тодарадыр. (**ВАРИАНТ**: Федералдыг эрге-чагырганың төлөөлекчилери тус черге соңгуттурар»).

5.8.2 чүүл. Тус черниң бот-эргелериниң органнары боттарының эрге-хүлээлгелериниң аайы-биле Россия Федерациязының Конституциязынга болгаш хоойлуларынга дүүштүр күрүне эрге-чагыргазындан хамаарылга чокка хөделип ажылдаар.

5.8.3 чүүл. Тус черниң бот-эргелериниң төлөөлекчи органнары хамаарышкан девискәәринге тус чер эрге-чагыргазының кол органнары болур.

5.8.4 чүүл. Тус черниң бот-эргелел органнары бодунун бюджедин ажылдан кылыр, бадылаар болгаш күүседир. Тус чер бот-эргелелиниң хөрөнгилерин, оон иштинде бюджет, өскәәр тыртып ап болбас.

5.8.5 чүүл. Тус чер бот-эргелелиниң органнарының, оларның албан-дужаалдыг кижилериниң хүлээн алган шиитпирлерин болгаш кылып турар хөделишкиннерин хамаатылар судка хомудан болур.

5.9 ЭГЕ. САҢ-ХӨӨ БОЛГАШ БЮДЖЕТ

5.9.1 чүүл. Күрүне бюджединиң четпестәәшкининиң сөөлгү кызыгаарлаашкының болгаш ону дуглаарының дестерин тодаргайлап тургузар.

5.9.2 чүүл. Федералдыг бюджет Федералдыг үндүрүглер дугайында Хоойлунуң тургускан чүүлдеринден, ыяап-ла кылыр төлевирлериниң, чылдалдарның болгаш каайлыларның база күрүне эт-хөрөнгилериниң орулгазындан, республикаларның ыяап-ла кылыр болгаш эки тура-биле бөөр дадывырларындан, а ол ышкаш өске-даа акша шилчиниишкиннериниңден тургустунар. Кирер чүүлдериниң дамзыын болгаш хемчээлин хоойлу тодарадыр.

5.9.3 чүүл. (1). Федералдыг күрүненің чарыгдалдарын күрүне бюджединден дуглаар.

(2). Күрүне чарыгдалдарын Федералдыг чазак күрүне бюджединиң чарыгдалдарда көрдүнген кезәәбиле дүүштүр дуглаар.

(3). Күрүне бюджедин ажылдан кылын турар үеде чазак бирги әәлчегде (**ВАРИАНТ**: «Президент хүлээлгелиг») социал хереглелдерни хандырарын өөренип көөр.

5.9.4 чүүл. (1). Россия Федерациязының келир саңхөө чылда бюджедин Федерация чазаанын киирип келгени-биле хүлээп алыр. Бюджет талазы-биле Парламент комитединиң болгаш Күрүненің саң-хөө контролюнун киирип келген түүнелдерин барымдаалааш, Россия Федерациязының келир чылда бюджедин Федерация чазаанын киирип келгенин әзугаар түүлдер аайы-биле чуталажып көрүп турган хүлээп алыр.

(2). Бир эвес суд тодаргай херекти сайгарып каруп турган, аяа ажыглаар хоойлу Конституцияга дүүшпес деп түүнелге келир болза, ол ук херектиң чорудулгазын тур соңсадыр болгаш ол хоойлу Конституцияга таарышпайн турар деп хүлээп коорунун дугайында санаалды Россия Федерациязының Чазаа, Парламент киитизи-биле бюджетти база оон түүлдериниң дайы-биле чарыгдалдарының өске чурумун доктаатпаан болза, чарыгдалдарны эткен чылдың бюджединге дүүштүр чорудап эгелиг.

5.9.5 чүүл. (1). Күрүне бюджединиң түүлдер дайы-биле күүселдезинің дугайында отчётту Чазак бюджет талазы-биле отчёттуг чылдың доозулганының соонда үш ай эртәәнде федералдыг Парламентиге киирер.

(2). Парламент отчётту отчёттуг чылдың доозулганының соонда 6 ай иштинде сайгарып көрген турар үжүрлүг. Федералдыг Парламент отчёт талазы-биле шиитпирин бюджет талазы-биле парламент комитединиң болгаш Күрүненің саң-хөө контролёрунун түүнелдерин алган соонда хүлээп алыр.

(3). Күрүне бюджединиң күүселдезинің дугайында тодаргай отчёттарны чыл сайын парлаар.

5.9.6 чүүл. Бойдус болгаш социал талаптарның үжүүнда тывылган көрдүнмәән чарыгдалдарны дуглаарынга бюджетте кирип турар күрлавыр фондуну Парламентиниң шиитпири-биле тургузар. Оон чарыгдалы дээш харыысалганы Чазакка онаар. Чазак күрлавыр фондузунуң акша-хөрөнгилериниң бүгү акшаландырышкынарга болгаш чарыгдалдарга хамаарыштыр тодаргай отчётту Парламентиниң чоокку сессиязынга киирер хүлээлгелиг.

5.9.7 чүүл. (1). Республикалар боттары бюджет системалыг болур. Республикаларның бюджет политиказы Россия Федерациязының Конституциязынга, республикаларның конституцияларынга болгаш Федерация чөвүлелиниң бадылааны ниити принциптерге үүлүгүр боттанар.

(2). Республикалар саң-хөө талазы-биле федералдыг хоойлу әзугаар доктааткан хевирлиг база хызыгаарлыг автономиялыг болур.

5.9.8 чүүл. Федералдыг үндүрүг политиказы экономикага күрүне таарыштырылгазының чеңээ болур болгаш Парламентиден тодараттынар. Федералдыг үндүрүг онаашкынынга Федерацияның бүрүн эргелиг хамаарылгазын, федералдыг бюджетке киир санаттынар үндүрүглериниң ат-сымын, хемчээлин, оларны хаварарының чурумун болгаш байдалдарын, үндүрүг киирилделерин федералдыг болгаш чер-чер бюджеттериниң аразында хуваарының нормативтерин, а ол ышкаш үндүрүглер болгаш чылдалар тургузар талазы-биле республикаларның, федералдыг девискәәрлериниң база түс черлериниң бот-башкарылга органнарының хамаарылгазын Федерацияның үндүрүг кодекизи-биле тодарадыр.

5.9.9 чүүл. Ниити үндүрүг системазын база оон түс-түс кезектерин тургузарда бүгү хамаатыларның деңгә эргелиг болгаш бүгү ажыл-агый чорудуп турарларга негелделериниң чаңгыс аайы сагыттынар.

5.9.10 чүүл. Үндүрүглер дугайында хоойлуларны бүгүдеге чедингир парлалгага парлаары албан. Хоойлулар оларны парлаанының соонда үш ай эртәәнде күштүг боон кирбес.

5.9.11 чүүл. (1). Үндүрүг кодекизи сагын турарын Парламентиге огчёттуг Күрүненің үндүрүг инспекциязы боттандырар. Күрүненің үндүрүг инспекциязының статузун федералдыг хоойлу тодарадыр.

(2). Күрүненің үндүрүг инспекциязының хөделишкиннерни судка хомудан киирип болур.

5.9.12 чүүл. Россия Федерациязы болунун кредит-акша системазын тургузуп азы оон акша саарылгазының быжыг туруштуу база чедимчели хандыртынар байдалларда өске күрүнелер-биле акша болгаш кредит системаларын каттыштыыр дугайында дугуржулгага киирип болур. Россия Федерациязы өске күрүнелер-биле кредит-акша талазы-биле эвилелге кирген таварылгада оон саң-хөө органнарының ажыл-чорудулгазын контрольдаарынга киржир.

5.9.13 чүүл. Россия Федерациязы акша системазының быжыг туруштуу болгаш бодунун девискәәринге чаңгыс ай кредит-акша политиказын Парламентиге отчёттуг федералдыг төп банкыны дамчыштыр боттандырар. Төп банк коммерция банкыларының ажыл-чорудулгазынга хайгаралды боттандырар болгаш Россия Федерациязының экономиказының таарыштырыкчы чеңээ болур. Төп банк болунун хүн бүрүдеги ажыл-чорудулгазынга ниитилелдин чаагай чорукун удурткылаа болгаш, хостуг эргелиг болгаш Федералдыг хоойлуларның үндезинине ажыллаар болгаш чыл санында Парламентиге отчёттуг.

5. 10 ЭГЕ. КҮРҮНЕ КАМГАЛАЛЫ

5.10.1 чүүл. (1). Россия Федерациязының Чепсектиг Күштери Россия Федерациязының күрүне суверенителди болгаш девискәәриниң бүдүн-бүрүн чорукун шериг күжү-биле камгалаар сорулгалыг тургустунуп болур.

(2). Россия Федерациязының Чепсектиг Күштери профессионал үндезинге тургустунар доктаамал кезектерден болгаш российжи ополченниң кезектериден тургустунар. Шериг доктринязы, Чепсектиг Күштериң тургузуу база организастаары Россия Федерациязының Чепсектиг Күштер дугайында Хоойлузу-биле тодараттынар.

(**ВАРИАНТ**: (3). Россия ополчениезиниң кезектерин тайбың үеде Россия Федерациязының девискәәринден дашкаар ажыглаары хорулгуг).

5.10.2 чүүл. (1). Хамаатыларның эргелериниң база хосталгаларының, эрге-хоойлулуг чоруктуң база корум-чурумунун камгалалын иштики херектериниң федералдыг органнары, федералдыг полиция болгаш түс черлериниң милициязы хандырар. Оларның статузун федералдыг хоойлулар тодарадыр.

(2). Россия Федерациязының күрүненің айыл чок чорукун камгалаарының талазы-биле хүлээлге айыл чок чоруктуң федералдыг албаннарынга онаажыр. Оларның статузу болгаш ажыл-чорудулгазы федералдыг хоойлу-биле таарыштынар.

5.10.3 чүүл. (1). Чепсектиг Күштер, айыл чок чорук күштери болгаш полиция конституциялыг демократтыг тургузугу база хоойлу әзугаар чазакты дужуреринге, Парламентиниң болгаш күрүне эрге-чагырганың өске-даа дээди органнарының ажыл-чорудулгазынга шапытказорынга азы оону кызыгаарлаарынга, хамаатыларның конституция әзугаар эргелерин болгаш хосталгаларын хоойлуга дүүштүр әзубиле кызып-кыярынга, ол ышкаш Россия Федерациязының конституциялыг тургузуунун үндезиннеринге чөрүшкек сорулгаларга ажыглаттынган турып болбас. Конституцияның бо чүүлүн хажыткаңы чоңга удур аар кем-херек үүлгедиишкини болур.

(**ВАРИАНТ**: (2). Чепсектиг күштерни, айыыл чок чорук база полиция күштерин хоойлуга дүүштүр кылыр ажыглаанының дугайында Парламентиге медеглел доп-дораан парламент инстелгезин чорударын негээни ол болур).

5.10.4 чүүл. Россия Федерациязы өске күрүнелер-биле боттарының девискәәрлерин кады камгалаарының хемчеглерин ап чорудар, ниити шериг кезектерин тургузар азы Федерацияның шериглериниң чамдыызын дамчыдар сорулга-биле керәәлерин азы эвилелди чарын турар үеде кады тургускан шериг кезектериниң статузу, оларның чагыртырының, ажыглалының болгаш каяа турарының чуруму, а ол ышкаш материалдыг база саңхөө хандырылгазының чуруму тускай тодараттынар үжүрлүг.

5.10.5 чүүл. Россия Федерациязының Чазаанда чепсектиг күштерни болгаш айыыл чок чорук күштерин харыылап турар министрлериң албан-дужаалдарын хамааты кижилер әәлээн турар үжүрлүг.

5.11 ЭГЕ. ОНЗА БАЙДАЛ

5.11.1 чүүл. (1). Тускай онзагай (онза) байдалдарда Россия Федерациязының Президентизи Федерациязының бүгү девискәәринге азы тус-тус черлерге онза байдалды чарлап болур.

(2). Тускай онзагай (онза) байдалдар дээрге дараазында үүлдериниң түүнелинде тургустунуп келир байдалдар:

1). хемчээлдеги болгаш салдары чурттакчы чоннуң амыдырал-чуртталгазынга, кадынга, айыыл чок чорукка болгаш амыдырал хандырылгазынга үржуктур апаар агаар-бойдус халаптары болгаш техниктиг озал-ондактар;

2). чурттакчы чоннуң амыдырал-чуртталгазынга, кадынга болгаш аймыл чок чорукка азы күрүне албан черлериниң чогумчалыг ажыллаарынга ылаптыг айыылды тургузуп турар болгаш оларны анаа аргалар-биле чайладып шыдаттынмас ындыг үүлдер;

3) ниитилелдиң оргаанизастыг ажыллаан, чурттаарынга кыжаныг тургузуп турар болгаш кижилер, организациялар азы албан черлериниң бөлүүнүн күүүлээшкиннери-биле база өске-даа хоойлуга дүүшпес хөделишкиннери-биле холбашкан корум-чурум үрээшкиннери, бир эвес оларны күрүне эрге-чагыргазының эргезинде бар аяа аргалар-биле таарыштыр шиитпирлеп шыдаттынмас апарганда;

(3). Онза байдалды чарлаарының кара чаңгыс сорулгазы болза, хоойлуның колдай күштүг болурун удуртулга болдурган ниитилелдиң чогумчалыг ажыллан, чурттаарының байдалдарын эң дүргеин-биле катап тургузары болур үжүрлүг.

5.11.2 чүүл. Онза байдалды кижилер, организациялар, партиялар азы албан черлериниң бөлүүнүн хөделишкиннери-биле холбаштыр киирер эргежок чугула апарган таварылгаларда Россия Федерациязының Президентизи оларга хоойлуга удур хөделишкиннерни соксадырынче кыйырар база онза байдалды киирип болурунун дугайында сагындыраар хүлээлгелиг.

5.11.3 чүүл. Агаар-бойдустуң халавының азы техниктиг улуг озал-ондактың үржүү-биле онза байдалды киирерин чугле халапка таварышкан девискәәриниң эрге-чагырганың, бир эвес олар чогумчалыг ажыллан турар хевәәр болза, чөпшәәрежилгези-биле чарлап болур.

5.11.4 чүүл. Чурттакчы чоннуң камгалаарының талазы-биле соңгаарлалын болбас хемчеглериниң негеп-турар ыңдыг масалыг күүүлээшкиннериниң агаар-бойдус халавының азы техниктиг озал-ондактың байдалдарында онза байдалда доп-дораан болгаш сагындырыг чокка киирип болур.

5.11.5 чүүл. Онза байдалды киирер дугайында Россия Федерациязының Президентизиниң Чарлыы 72 шак дургузунда Парламентиге бадылаттырары-биле ынаар дамчыттынган турар. Парламент кандыг-даа үеде онза байдалды соксадыр эргелиг.

5.11.6 чүүл. Онза байдалды 30 хонуктан ажыр киирбес ужурлуг. Ол хуусаа тоне бээрге, бир эвес Парламент ооң күштүг болурун узатпас болза, онза байдалды киирер дугайында Чарлыктың боттаныышкынын соксадыр. Эргежок чугула апарган таварылгада Парламент 30 хонуктан ашпас ыылдыр каш-даа узадын болур.

5.11.7 чүүл. (1). Онза байдалды киирериниң, узадырының азы күш чок болдурарының дугайын бүгү-ле бар чепсектер дамчыштыр чонга чарлап дыңнаткан турар ужурлуг.

(2). Онза байдалды киирер, узадыр азы күш чок болдурар дугайында Президентиниң актылары федералдыг эрге-чагырганың албан өзүзүнүң ведомстволарынга парлаттынган турар ужурлуг.

5.11.8 чүүл. Россия Федерациязының азы ооң чамдык кезектериниң девискәәринге онза байдалды киирериниң эргежок чугулазы тыптып келген таварылгада Президент ол дугайын кызыгаарлашкак күрүнелерге дыңнадыр.

5.11.9 чүүл. Онза байдал чарлаан девискәәрде республикаларның күүсекчи эрге-чагыргазының азы тус черниң бот-башкартынылгазының органнары Россия Федерациязының Президентизинге азы ооң томуйлааны харыысалгалыг кижиге дорт чагырткан турып болур. Ол ышкаш республикаларның хоойлужудулгазының болгаш тус черниң эрге-чагыргазының эрге-хоойлулар дугайында актыларының боттаныышкыны-биле кызыгаарлаттының азы тур соксадып каап болур.

5.11.10 чүүл. Онза байдалдың үезинде Федералдыг Парламентиниң, Конституция судунун, а ол ышкаш судшүүгү органнарының бүрүн эргелери соксаттынган азы кызыгаарлаттынган турып болбас.

5.11.11 чүүл. (1). Россия Федерациязының Президентизи онза байдал үезинде тускай хемчеглерни боттанлырбышаан, бо Конституцияның 2.3.1, 2.3. (2), 2.3.6 (1), 2.3.8, 2.3.9, 2.6.5 чүүлдеринде көрдүнген эргелер болгаш хосталгалардан ангыда, кижиниң эргелерин болгаш хосталгаларын тур када кызыгаарлаарын киирип болур. Ындыг кызыгаарлаашкыннар онза байдал дугайында Чарлыктың текизинге (сөзүглелинге) дорт айыттынган турар ужурлуг.

(2). Хосталгаларны болгаш эргелерни тодарадып тургузуп турар делегей керәәлериниң киржикчилери бүгү күрүнелерге кайы эргелерни болгаш хосталгаларны кызыгаарлаанын, кииртиргеп кызыгаарлаашкыннар дугайын, оларның чылдааннарын, а ол ышкаш оларны күш чок болдурган дугайын Россия Федерациязының Президентизи саат чок дыңнадыр.

5.11.12 чүүл. (1). Онза байдал үезинде хүлээп алыр кандыг-даа хемчеглер:

1) тургустунган байдалдың берге нарыныңың негеп турары ындыг хемчээлдерге боттанган турар ужурлуг;

2) күрүне эрге-чагырга болгаш эргелеп башкарылга органнарының эргелериниге база бүрүн эргелериниге, хөй-ниити организацияларының эрге-хоойлулуг байдалынга, а ол ышкаш онза байдал чарлаваан өске-даа черлерге кижиниң эргелериниге болгаш хосталгаларынга кандыг-бир кызыгаарлаашкыннар азы өскерлиишкиннер болдуруп болбас;

3) шуут-ла сөөк-язызынга, кежиниң өң-түзүнүнге, национальнынга, эр-кызынга, дылынга, шажын-чүдүлгезинге, эт-хөрөнги байдалынга азы социал (аңгы)ызыгуурунга үндезилеп алгаш, чамдык кижилерге азы чурттакчы чоннуң бөлүктериниге хамаарыштыр кандыг-бир ылгай көрүүшкүнү болдурбас херек.

(2). Онза байдалдың үезинде кемниг херек үүлгеткени дээш өлүрүп шиидер дээш шииткелди онза байдалдың күштүг болуп турар үезинде болгаш ону соксаткаңының соонда 30 хонук дургузунда күүсетпес.

5.11.13 чүүл. Онза байдалдың үезинде Россия Федерациязының Конституциязын, соңгулда хоойлуларын, суд чорудулгазының дугайында хоойлуларны оскертип болбас, күрүне эрге-чагырганың органнарынче соңгулдалар болгаш референдумнар эрттирбес.

VI кезек.

Түүнел чүүлдер

6.1 ЭГЕ. КОНСТИТУЦИЯНЫ ӨСКЕРТИРИНИҢ ЧУРУМУ

6.1.1 чүүл. Конституцияга өскерилгелерни Үндезин Хоойлунун баштайгы текизинге каттыжып турар эдиглер хевирлиг кылдыр киирер.

(**ВАРИАНТ**: Конституцияны өскертир дугайында хоойлуларга Конституцияның текизинге өскерилгелер киирери көрдүнер).

6.1.2 чүүл. (1). Конституцияны өскертир дугайында даан бодаашкыннарын киирип болурлар:

1) Федералдыг Парламентиниң палаталарының кайызының-даа кежигүннериниң ниити санының 5-тин 1 хуузундан әвәәш әвези;

2) Россия Федерациязының Президентизи;

3) Россия Федерациязының чазаа;

(**ВАРИАНТ**: ол пунктуну уштур);

4) Парламентиниң Конституция комитеди;

5) Россия Федерациязының Дээди суду;

6) Россия Федерациязының Конституция суду;

7) Кайы-даа республиканың хоойлужудулга органы;

8) Россия Федерациязының бадылаар эргелиг 1 млн. хамаатыларындан әвәәш әвези;

9) республиканың бадылаар эргелиг хамаатыларының ниити санындан 5-тин 1 хуузундан әвәәш әвези.

(2). Хамаатыларның чогуур дилег-бижик киирериниң чурумун федералдыг хоойлу әзугаар доктаадып тургузар.

6.1.3 чүүл. Конституцияны өскертир дугайында хоойлуну чогуур саналдарны киирген соонда чартык чылдан орай эвес үеде Федералдыг Парламент хүлээп алыр эргелиг; палаталарның кайызының-даа бүгү кежигүннериниң үштүн ийи хуузу бадылаанда, ук хоойлу хүлээп алдынар. Конституцияны өскертир дугайында саналды киргениниң соонда Федералдыг Парламент бир чыл дургузунда чогуур хоойлу хүлээп албаан болза, саналды хүлээп албаан деп саналаар болгаш дараазычда чылдың дургузунда катап тургустунмайын барыл болур.

6.1.4 чүүл. (1). Конституцияны өскертир дугайында хоойлуну республикалар күштүг болдуруп бадылаар ужурлуг. Россия Федерациязының Президентизи ону республикаларже чорудар. Республикаларның соңгулдалыг органнары бир болза боттары күштүг болдуруп бадылаар, бир болза ол сорулга-биле референдум томуйлаар.

(2). Республикаларның ниити санының үштүн ийи хуузу ону бадылаптарга, Конституцияны өскертир дугайында хоойлу Россия Федерациязының бүгү девискәәринге күштүг болуп кирер.

(**ВАРИАНТ**: Республикаларның ниити санының хамаатыларының хөй кезиниң үштүн ийи хуузундан әвәәш әвези хоойлуну чүүлдүгүнген байдалда ниити-россия референдуму ону бадылаан соонда хоойлу күштүг болуп кирер).

6.2 ЭГЕ. КОНСТИТУЦИЯНЫҢ КҮШТҮГ БОЛУП КИРЕРИ

6.2.1 чүүл. (1). Бо Конституцияны албан өзүзү-биле парлап үндүргениниң соонда дараазында хүнде ол күштүг болуп кирер. Ниити-россия референдумунуң — Конституцияны бүгү улустун бадылавының түүнелдерин албан өзүзү-биле үндүргениниң соонда дараазында хүн Россия Федерациязының албан өзүзүнүң ведомстволарынга албан өзүзү-биле парлаарын Россия Федерациязының Дээди Совединиң Даргазы чорудар.

(2). Россия Федерациязының бо Конституциязын албан өзүзү-биле күштүг болдуруп киирген хүнүн бүгү-россияның байырлалы кылдыр чарлаар.

(3). Бо Конституцияның «Шилчиишкин үүлдери» деп кезәәнде айыттынган чамдык эгелер ол үүлдерде доктааткан хуусааларда күштүг болуп кирер.

6.2.2 чүүл. Россия Федерациязының Конституциязының күштүг болуп киргениниң хүнүнде РСФСР-ниң 1978 чылдагы Конституциязы ооң дараазындагы өскерилгелери болгаш немелделери-биле күш чок болур.

6.2.3 чүүл. Бир эвес бо Конституцияга болгаш Россия Федерациязының аяа үндезилеп хүлээп алган хоойлуларынга удурланышкак эвес болза, Россия Федерациязының Конституциязының күштүг болуп кирер хүнүнде РСФСР-ниң күштүг болуп турар хоойлулары болгаш аяа үндезилеттинген актылары хевәәр күштүг болур. Чөрүлдәәни Россия Федерациязының Конституциязы азы Дээди суду тодарадыр.

6.3 ЭГЕ. ФЕДЕРАЦИЯНЫҢ НАЙЫСЫЛАЛАЛЫ БОЛГАШ КҮРҮНЕ ДЕМДЕКТЕРИ

6.3.1 чүүл. Россия Федерациязының найысылалы Москва хоорай болур.

(**ВАРИАНТ**: Москва хоорай кожа чыдар облазы-биле кады найысылал округун тургузуп турар. Найысылал округунуң статузун хоойлу әзугаар таарыштырар).

6.3.2 чүүл. Россия Федерациязының күрүне сүлдезин болгаш күрүне тугун тодарадып бижиирин, оларны ажыглаарының чурумун хоойлу әзугаар көөр.

6.3.3 чүүл. Россия Федерациязының гимнизи А. Петровтуң чаартканы М. И. Глинканың «Патриотчу ыры» болур.

(**ВАРИАНТ**: Россия Федерациязының гимнизи тускай чорлаан бүгү-россия конкурсунун эрттиргениниң тодараттынар).

VII кезек.

Шилчиишкин үүлдери

7.1. ЭГЕ. КИЖИНИҢ БОЛГАШ ХАМААТЫНЫҢ ЭРГЕЛЕРИНИҢ, ХОСТАЛГАЛАРЫНЫҢ БОЛГАШ ХҮЛЭӘЛГЕЛЕРИНИҢ ДУГАЙЫНДА

7.1.1 чүүл. (1). Россия Федерациязының Конституциязы күштүг болган хүнге чедир ооң девискәәринге доктаамал чурттап келген ССРЭ-ниң бүгү хамаатылары, бир эвес олар Россия Федерациязынга хамааты бооп кирбес мен дээн дугайында күзелин тус черниң иштики херектер органынга бир чыл дургузунда бижимел-биле кирип келбес болза, Россия Федерациязының хамаатызы деп дүрүм әзугаар санадыр.

(2). Россия Федерациязының Конституциязы күштүг болган соонда бир чыл дургузунда төрүттүнген азы ада-незинин кайы-бирээзи Россия Федерациязынга төрүттүнген кижилер дүрүм әзугаар Россия Федерациязының хамаатызы эргени алыр:

1) Россия Федерациязында чурттап турар хамааты болбайн турар кижилер;

2) ССРЭ хамаатылары болгаш өске эвилелдешкен республикаларда азы даштыкыда чурттап турар хамааты болбайн турар кижилер;

3) чурттап турар чери хамаанчокка даштыкы хамаатылар.

ССРЭ-ниң девискәәринде чурттап турар ындыг кижилер Россия Федерациязының Иштики херектер министерствозунга, а даштыкыда чурттап турар кижилер — Россия Федерациязының Даштыкы херектер министерствозунга чогуур билдириишкинни киирер.

(3). Оон өске таварылгаларда Россия Федерациязының хамаатызы болдунары Россия Федерациязының Конституциязы күштүг болган соонда бир чыл дургузунда чурттаар черни хостуу-биле шилип алыр эргени чайгылыш чок боттандырарынче шилчирин таарыштырар федералдыг хоойлу хүлээп алдынар (2.3.5 (1) чүүл). Ындыг шилчиишкин ук хоойлунуң күштүг боон киргениниң соонда 18 айлардан әвәәш эвес үеде доозулган турар ужурлуг.

7.1.3 (1) чүүл. Кижиниң бодун бүзүреткен ниити шынзылгаларга (паспортка, метрика херечилелинге болгаш оон-даа өске) «национальды» деп графазынга хамаарышпас чүве киирерин хоруур, чүге дээрге ону кижи эргезиниң статузунга хамаарышпас чүүл деп санаар.

(2). Ажылга хүлээп алырда долдурар, чоннуң чизези-биле холбашпаан өске-даа таварылгаларда, анкеталарга кижиниң национальнына партия кежигүн-кежигүн эвезинге. Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында әжелеткен девискәәрлерге турган-турбаанынга хамаарыштыр болгаш ук кижиниң келир үедеги ажыл-чорудулгазынга хамаарылга чок өске-даа айтырыглар киирерин хоруур. Ындыг айтырыгларны киирер онза таварылгаларны федералдыг хоойлу тодарадыр.

(3). Кижиниң бодун бүзүреткен ниити шынзылгаларның болгаш анкеталарның чаа бланкаларын кылгыже чедир эрги хевирнин бланкаларында ол графаларны долдурбас. Албан-дужаалдыг кижилериң ол графаларны долдурар дугайында негелдезин, административтиг чурум үрээшкини кылдыр санаар болгаш харыысалгага киирер. Бо талазы-биле чогуур хоойлу Россия Федерациязының Конституциязы күштүг болганының соонда үш ай дургузунда хүлээп алдынар.

7.2 ЭГЕ. СОЦИАЛ-ЭКОНОМИКТИГ ҮҮЛДЕР ДУГАЙЫНДА

7.2.1 чүүл. (1). Күрүне өнүүзүн хуу өнүү болдурарын ниитилел талазы-биле чугула чүүл деп хүлээп көөр.

(2). Россия Федерациязының хамаатызы болдунары Россия Федерациязының Конституциязы күштүг болган соонда бир чыл дургузунда монополияларны, чепсеглениишкин системазын, оларны хуу өнүүже шилчидери ниитилелдин эрге-ажыктарынга когаралды таварыштыра берип болур өске-даа эт-хөрөнгилерни арттыр каап болур. Хуу болгаш муниципалитет өнүүлериниче шилчидер күрүне өнүүзүнүн составын федералдыг хоойлу тодарадыр.

(4). Хуу өнүүже шилчидер күрүне эт-хөрөнгизиниң бир кезини Россия Федерациязының хамаатыларынга халаска азы чиик өртекке берилерин чөптүг чорук деп хүлээп көөр. Ындыг эт-хөрөнгиден үлүг-хуузун алыр эргени хамааты бүрүзүнге магадылаар. Күрүне өнүүзүн хамаатыларга үлеп бөөрининг чурумун федералдыг хоойлу тодарадыр.

7.2.2 чүүл. Рынок экономиказынче шилчип турар үеде социал болгаш экономиктиг быжыг туруштут чорукту хандыраары-биле федералдыг хоойлунун доктааткан чурумун әзугаар Россия Федерациязының кирип турары ажыл-агый керәәлерин чарарын тодарадып айтырын болгаш хостуг ажыл-агый чорудулгазының чамдык хевирлерин ыызыгаарлаарын болдуруп болур.

7.2.3 чүүл. Россия Федерациязының Конституциязы күштүг боон киргениниң соонда бир чыл дургузунда монополияны дүжүрер, а ол дугайында федералдыг хоойлуну, а ол ышкаш рынок инфраструктуразын тургузарын болгаш хөгжүдерин таарыштырар өске-даа хоойлуларны болгаш актыларны хүлээп алыр.

7.2.4 чүүл. Бодунун акша болгаш кредит системазын тургускуже азы ындыг системаларны каттыштырар дугайында өске күрүнелер-биле дугуржулганы чарарынга чедир Россия Федерациязынга ССРЭ-ниң акша болгаш кредит системазы ажыглаттынар.

**7.2

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЗЫ

(Төнчүү. Эгези 2-ги, 3-кү арынларда).

(2). Бир эвес национал-девискээр азы регион күрүне тургузууларының Советі референдумуң түнелиниде ук күрүне тургузуу республика статузун ёзугаар айыткан хүлээлгелерни күүседип шыдавас деп санаан таварылгада, ол чер Россия Федерациязының Конституциязының IV кезээнде көрдүнген федералдыг девискээрниң статузун алыр аппаар.

(3). Бир эвес Советтер референдумнарны эрттирери шиитпирлээр боттарының нормативтиг актыларын хүлээп албас болза, 1 болгаш 2 кезектерде көрдүнген референдумнарны эрттирери-биле РСФСР-ниң референдум дугайында хоолдузун чогуурр-биле ажыглап болур.

7.3.2. түүл. (1). Россия Федерациязының Конституциязының күштүг боор эгелээнинин соонда үш айның иштинде Федералдыг Парламент (Дээди Совет) улус депутаттарының крайлар, областар Советтериниң бодалдарын алганының соонда Россия Федерациязының составында регионалдыг үндезин-биле тургускан республикаларның кызыгаарларын хоолду ёзугаар тодарадып тургузар.

(2). Чогуур девискээрге соңгуттурган крайлар, областар Советтериниң депутаттары республика бүрүзүнге республиканың хоолдужудулга органын тургузар болгаш ол орган күүсекчи болгаш суд эргечагыргазының республика органнарын өзал чокка тургузар.

7.3.3 түүл. Автономныг республикаларның конституцияларының Россия Федерациязының Конституциязына чөрүшпейн турар түүлдери, РСФСР-ниң автономныг областар, автономныг округтар дугайында болгаш РСФСР-ниң улус депутаттарының край, область Советинин дугайында хоолдуларын, конституцияларны республикаларның хүлээп алырына чедир үениң иштинде чогуурр-биле ажылдап болур.

7.3.4 түүл. Россия Федерациязының Конституциязының күштүг боор эгелээнинин соонда, үш айның иштинде республикаларның болгаш федералдыг девискээрлерниң кызыгаарларын өскертип черле болбас.

7.4 ЭГЕ. КҮРҮНЕ ЭРГЕ-ЧАГЫРГАЗЫНЫҢ СИСТЕМАЗЫНЫҢ ДУГАЙЫ

7.4.1 түүл. (1). РСФСР-ниң улус депутаттары Россия Федерациязының Конституциязының күштүг боор эгелээнинин соонда Россия Федерациязының Паламентизиниң (Дээди Совединиң) депутаттары апаар.

(2). РСФСР-ниң девискээрлер округтарындан соңгуткан улус депутаттары Парламентиниң улус төлээлекчилериниң Соведин тургузар.

(3). Национал-девискээр округтардан соңгуткан РСФСР-ниң улус депутаттары Парламентиниң Федералдыг Соведі тургузар.

(4). Парламентиниң бирги чыныжының үезинде улус төлээлекчилериниң Соведи (Палата) соңгуткан депутаттарының үштүн бир кезиниңден эвээш эвеси. Федералдыг Советтиң — ийиниң бир кезиниңден эвээш эвес кезин олурушканда, шиитпирни хүлээп алыр эргелиг.

(5). Депутаттың хуусаадан эрте үнгениниң таварылгазында улус төлээлекчилериниң Соведи Парламентиниң бирги чыныжының дургузунда артыкан үеде чаа депутаттың соңгулдазын чорутпас, а оон соңгулда округунуң девискээри кожа турар соңгулда округтарынга каттыжар. Ол дугайында доктаалды улус төлээлекчилериниң Соведи хүлээп алыр.

(6). Россия Федерациязының Конституциязының кандыг-бир албан-дужаалды эелөөри-биле депутат мандадының түүлдешпезиниң дугайында түүлүн Конституцияның күштүг боор кирген хүнүнде күштүг боор туган нормаларны ёзугаар Парламентиниң бирги чыныжының дургузунда ажыглаар.

(7). Ийиги чыныштың Парламентизиниң соңгулдаларны 1994 чылдың маютта ийиги воскресеньеде чорудар.

7.4.2 түүл. (1). Россия Федерациязының Президентийминиң болгаш Оралакчы — президентизиниң соңгулдаларын Россия Федерациязының Конституциязының күштүг боор эгелээнинин соонда үш айның иштинде чорудар. Россия Федерациязының Президентизиниң болгаш Оралакчы президентизиниң соңгулдаларының дугайында федералдыг хоолдуну Россия Федерациязының Конституциязының күштүг боор эгелээнинин соонда бир айлап орай эвес үеде хүлээп алдынган турар ужурлуг.

(2). Россия Федерациязының бирги Президентизиниң албан-хүлээлгезин күүседип эгелээрине чедир Президентиниң хүлээлгезин РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы, а Оралакчы президентиниң —РСФСР-ниң Дээди Совединиң даргазының Бирги оралакчызы күүседир. Россия Федерациязының Президентизиниң азы Оралакчы президентизиниң Парламент депутазы соңгуткан таварылгада, оон депутат мандады соксаар.

7.4.3 түүл. (1). Федерациязының Чепсектиг Күштерин Эвилел кереэзин чарганының соонда азы Эвилел кереэзи болдунмас дээрзи тодаргай апаргаының соонда тургузар.

(2). Эвилел кереэзиниң дугайында айтырыгны шиитпирлээрине чедир Россия Федерациязы Чепсектиг Күштерни тургузарының болгаш хандырарының эргезин ССР Эвилелиге дамчыдар.

Россия Федерациязы Президентиниң (**ВАРИАНТ**: «Президентиниң») саналдааның ёзугаар томуйлаан болдунуп ССРЭ-ниң Камгалал министерствозунда төлээлекчилерни дамчыштыр Чепсектиг Күштерниң иштин структуразын болгаш санын тодарадырына, шериг доктриназын болгаш шериг тургузуушкунунуң колкол угланыышкынарын ажылдап кылырына, камгалалга бюджет-биле акша тускайлаар төлевилелди болгаш оон материал-техниктиг хандырылгазының планнарын тургузарына киржир.

(3). Россия Федерациязының Чепсектиг Күштерде, ССРЭ-ниң иштики херектер органнарында болгаш күрүненің айыл чок черинде албан эрттирип турар хамаатылары федералдыг хоолдуларны ёзугаар Россия Федерациязының шериг болгаш анаа дериштирген албаннарны эрттирип турар кижилерге доктаатқан магадыларды болгаш чиигелерни алыр эргелиг.

7.5 ЭГЕ. СУД ЭРГЕ-ЧАГЫРГАЗЫНЫҢ ДУГАЙЫ

7.5.1. түүл. (1). Суд тургузуунуң Россия Федерациязының Дээди судунуң болгаш Федералдыг судтар дугайында, Конституция судунуң, Прокуратураның, Истелге комитединиң дугайында хоолдуларны, а ол ышкаш бо эгеде айыткан нормаларны боттандырып чорударынга хандырып турар өске-даа хоолдуларны хүлээп алыры-биле катай суд реформазын боттандыыр чорутканының чергези-биле, үелер айы-биле «Суд эргечагыргазы» деп эге күштүг боор кирер.

(2). Суд реформазын чорударының хуусаларын болгаш чурумун Россия Федерациязының Дээди Соведи доктаадыр.

(3). Бо Конституцияның күштүг боор эгелээн хүнүнде боттанып турар РСФСР-ниң хоолдужудулгазын ёзугаар соңгуткан Россия Федерациязының бүгү судтарының судьяларының боттарының бүрүн эргелери бо Конституцияда доктаатқан чурум-биле судьяларны томуйлаарынга чедир хевээр аппар.

7.5.2 түүл. (1). Моон соңгаар Прокуратура дугайында хоолдуну хүлээп алырынга чедир Россия Федерациязының Прокуратуразы бо Конституцияның күштүг боор эгелээн хүнүнде боттанып турар РСФСР-ниң болгаш ССРЭ-ниң хоолдужудулгазында көрдүнген бодуунуң бүрүн эргелерин хевээр арттырар.

(2). РСФСР-ниң Прокуроры Парламентайның чөпшээрежинин ёзугаар Президентиниң томуйланы Россия Федерациязының Чиигине прокуроорунуң статузун алыр.

Чиигине прокуроорун оралакчыларын Парламентиниң чөпшээрежишкини-биле томуйлаар болгаш хостаар.

(3). Россия Федерациязының Чиигине прокуроорун албан-дужаалдан Президент хостаар.

(4). Өске-даа прокуроорларны Россия Федерациязының Чиигине прокуроору албан-дужаалга томуйлаар болгаш хостаар.

7.5.3 түүл. Суд тургузуунуң дугайында Федералдыг хоолдуну хүлээп алырынга чедир РСФСР-ниң Күрүне арбитражы күрүне организацияларының аразында ажыл-агый маргыдааларын көөрүнүң талазы-биле болдунуң бүрүн эргелерин РСФСР-ниң хоолдужудулгазын ёзугаар хевээр арттыраар.

7.6 ЭГЕ. РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ХООЛДУЖУДУЛГАЗЫНЫҢ ДУГАЙЫ

7.6.1 түүл. (1). Россия Федерациязының Конституциязының күштүг боор киргениниң соонда 5 чылдың дургузунда утказының болгаш хевииниңдаа талазы-биле Конституцияның нормалары-биле чөрүлдээлерни эдерп-биле бүгү федералдыг республикалар болгаш чер-черниң нормативтиг актыларын эде көөр ужурлуг. Олар аңаа чедир Россия Федерациязының Конституциязына чөрүшкек эвес болганда, олар күштүг боор үргүлчүлээр.

(2). Россия Федерациязының Конституциязында айыткан хоолдулар оон күштүг боор киргениниң соонда бир чылдың иштинде хүлээп алдынган аны эде көрдүнген турар ужурлуг.

(3). Эвилел хоолдулары болгаш өске-даа нормативтиг актылар Россия Федерациязының Конституциязына чөрүшкек эвес болганда, Россия Федерациязының девискээринге күштүг боор үргүлчүлээр.

(4). 3-кү абзацтың түүлү ССРЭ-ниң чүүттер аразының кереэлеринге баа хамааржы. Ындыг-даа болза, Россия Федерациязының Конституция судунуң Россия Федерациязының Конституциязына өөрүшкек деп көргени ССРЭ-ниң чүүттер аразының кереэлериниң негелделерни Россия Федерациязының чүүттер аразына кереэлерин өскертир болгаш күш чок болдураар чурумун ёзугаар соксаавыс. Аңаа чедир ССРЭ-ниң чүүттер аразына кереэлери Россия Федерациязына долу хемчээли-биле күштүг хевээр аппар.

Культура амыдыралы

Көрүкчүнүң эскери

АНСАМБЛЬДЕРГЕ ХАМААРЫШТЫР

Ноябрь эгезинде чүве. Политиктиг чырыдыышкын бажыңына ыры-хөгжүм ансамбльдериниң концерттери болган. Ыраажыларны таңшы самның диско, брейк стильдерин ажыглап аян тутиан танцылар улам аян кинрип турар болду. Ыланчыл Айдың Мортай-оолдуң шоу көргүзүү амгы үениң негелдезинге, уран түүл талазы-биле дээрим ол, дүгжүп турар, таланты-лыг аныяк артист-тир деп үнеледім. Чамдык ансамбльдериң күүседиичилерин көрүкчүлер катап-катап дилеп, сценаже чалап турган.

Амгы үеде Кызыл хоорайда-даа, районнарда-даа бот-боттарынга дөмейлешпес, аңгы-аңгы ансамбльдер тургустунуп турары өөрүнчүг. Оларның үндезилекчилериниң, кежигүннериниң кайы хире күш, билиг үндүрүп, чүткүлдүг, чогаадыкчы ажылдап турарын чедир билбес, чараш чүве херексевес чамдык кижилер шүүмчүлеп-даа турар-дыр. Идик-хеви көрүш чок, ырларының сөстери билдинмес, утказы хиреліг деп турарлар. Профессионал артистер эвес, чаа-ла тургустунуп, көөнү чадап турар бот-тывынгыр артистер деп үвени чүге оваарбас, аксым бар дээш-ле сула салгылап чоруур чүве. Кижи бодаарга, харын оларны деткиир, санал-сүме киирги дег.

Аныяктарның бо ансамбльдери боттарының уран талантызын чүгле концерт сезоннарында азы кандыг-бир көрүлде, байырлал хүннеринде чүгле театрга, Политиктиг чырыдыышкын бажыңына эвес, а өөредилге черлеринге, школаларга, бүдүрүлге черлеринге удаа-дараа көргүзери күзенчиг. Чүте дизе бо чылгы концерт сезонунуң ажыдыышкынында В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шин театрынга түү болчук. Ону көрүкчү билир. Ол дугайын солуннарга бижээн.

Бистиң аныяктарывыс уран түүлге хөлчок ынак, ону хүндүлээр.

Мерген САТ.
Көрүкчү.

Александр Сергеевич Марков — Астраханьда сураглыг кижи. Черчурт шинчээчизи — чогаалчы, хоорай чурттакчыларының ортузунда ол улуг хүндүткелдиг.

Аар-берге байдалы турза-даа (чогаалчы боду өстуг шимчей албас), бодунуң чогаалдарынга чаа-чаа фактыларны болгаш сюжеттерни дилеп тып алыры-биле ол обласка база чуртка-даа дыка идепкейлиг аянчорук кылып чоруп турар. Аажок сонуургаачал болгаш ол чоокта чаа шаандагы эрги болук номнарны областың төөгү-архитектура музейинге дамчыдып берген. Оон аңыда ол чурукчу кижи.

ЧУРУКТА: А. С. Марков.

В. МАТЫЦИННИҢ фотозу (СЭТА-ның фотохрониказы).

Аялгалыг болзун

Кандыг-даа чоннуң үешагның оизагай эргилдези — Чаа чылга хамаарыштыр тураскаалдыг ырызы турар болгай. Бис ам Шагаавысты катап эгидип, оон-биле чонувустуң чаагай чаңчылын сагып, демдеглеп эгелеливис. Хайлыг чүве —Шагаага аян-көөн, хей-аът кинрип турар ырывыс амдыгаа дээр чок. Алгаг-йөрээлден аңгыда, мактал ырының турары албан.

Бо удаада шүлүкчү Чап Чүлдүм аялга чогаадыр кылдыр «Шагаа ыры» деп сөзүглелди эккелген. Ынчангаш профессионал-даа, бот-тывынгыр-даа композиторларның бо сөзүглелге аялга чогаадырын редакция сүмелевишаан, оон сөзүн мооң адаанда парлады.

ШАГААА ЫРЫ

Шагның чаагай эргилдези
Шагаа хүнү үнүп келди.
Чаңчыл ындыг: артыш,
саңның
Чаагай чыдын айдызаңар.
Кожумаа: Чарлып болбас
ыдыктыг
Чаңчылывыс кагбаал.
Сагыызын дег камнаал,
Салгалдарга дамчыдаал.
Хырбачаңар доораңар,
Ужа, төштен чоогланар.
Кырган, чалыы, улуг-биче
Ужур ындыг, чолукшуңар.
Кожумаа.
Энелерим, өгбелерим
Эдек тутчуп, чүүгулаңар,
Ажы-төлдүң омаан көрүп,
Амыр-дыш ал,
чалыыткаңар.
Кожумаа.
Шагаа хүнү мөөрейлиг,
Адыг-чарыш
маргылдаалыг,
Чадан адаал, багдан
кагаал,
Адаанажып тевек тевээл.
Кожумаа.
Кажык ойнап, даалылаал.
Кагжып оруп,
шыдыраалаал,
Шуру шуутчуп, чинчи
тыпчып,
Шупту хөглеп,
ойнаалынар.
Кожумаа: Чарлып болбас
ыдыктыг
Чаңчылывыс кагбаал.
Сагыызын дег камнаал.
Салгалдарга дамчылаал.
Чап ЧҮЛДҮМ.

СПОРТЧУ КЛУБТАРНЫ ТУРГУЗАР

Эрткен пятницада профэвилелдериниң ВДФСО Тыва область чөвүлелиниң III пленуму болуп эрткен. Аңаа илеткелди оон даргазы, Тыва АССР-ниң улус депутаты В. С. Биче-оол кылган. Кызыл хоорайның спорт комитединиң даргазы В. Хопров, «Урожай» спорт клубтуң директору Н. Күвезин, Каа-Хемниң райспорт комитединиң даргазы М. Куулар, Кызылда уругларның спорт школазының директору Н. Хайтан-оол, күрүне албан черлериниң ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң секретары В. Боргер, «Хүреш» стадионунуң директору К. Дүлүш, Бажың тудуу комбинаттың профком даргазы Л. Ооржак, спорттуң хоочуннары С. Ондар, Б. Монгул-оол олар санал бергеннер.

Россияның нийги эвлечек чок съездизинче делегатларны соңгаан. Аңаа Р. С. Тутатчикова (тренер), «Искра» совхозтуң методист-инструктору Д. Монгуш, Улуг-Хемден хоочун спортчу С. Ондар, тренер А. Аракчаа, профэвилелдериниң ВДФСО Тыва область чөвүлелиниң даргазы В. Биче-оол олар киржирлер.

Күш-культура болгаш спорт шимчээшкининиң эки чаңчылдары өлүп бар чыдар. Чоннуң кадыкшылы айыылда келген. Күш-культураны акшаландырар талазы-биле профэвилелдер обкомнары ойталап эгелээн. Эргени оларга берип каан болганда күш-культура болгаш спортче эвээш кичээнгейлиг апарган. Чүс-чүс ажылчы чон, уругларны болгаш назы четпээннер спорт секцияларынче, кадыкшылга болүктеринче, спорт залдарынче барбастаан.

Республика рынок экономиказынче шилчип турар үеде, күш-культураны болгаш спортту канчап бут кырынга тургузуп адырыл деп айтырыг тургустунуп келген. ВДФСО профэвилелдериниң область чөвүлели профоблчөвүлел-биле болгаш адырлар аайы-биле профэвилел обкомнары-биле моон соңгаар күш-культура болгаш спортту сегидер талазы-биле база материал-техниктиг баазаны быжыглаар талазы-биле элээн хөй ажылдарны чорудуп келген.

Мөңгүн-Тайга, Чөөн-Хемчик, Эрзин районнарның «Урожай» спорт клубтары партия-совет органнар-биле болгаш профкомнар-биле чоок харылзаалыг ажылдап келгениниң түүнелинде, ол районнарда күш-культура болгаш спорт ажылдары эки чоруп турары өөрүнчүг. Ол ышкаш эмчи ажылдакчыларының, потребкооперация болгаш күрсадыг ажылдакчыларының профэвилел обкомнары кыщыл болгаш чайгы сезоннарда комплекстиг спортчу спартакнадаларны эрттирип турар. Зона аайы-биле тиилээн командалар түүнел оюнта киржип. Акша-төгерикти экономнап алырынга эки салдарны чедирип турарын чугаалаары артык эвес.

Күш-ажылчы коллективтерге яизы-бүрү спорттуң хевирлеринге маргылдаалар эрттирип турар күш-культура коллективтери чылдыңна немежип турар апарганы өөрүнчүг. Кызыл-Мажалыктың зат комбинадында ол ажыл экижирээн. Ында баскетболдуң, хол бөмбүүкүң шыдырааның секциялары бар. Комбинаттың директору Геннадий Иргит маргылдааларга боду киржип, өске коллективтер-биле ужуражыр дээнде автобусту үндүрүп берип турар.

В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинаттың спорткомплекзиниң ажылы сөөлгү ийи чылда дыка эки-жээн. Спортчу секцияларда комбинаттың ажылчылары хаара туттунган. Ол баазага республика чергелиг маргылдааларны база эрттирип турар.

Чамдык эки ажылдыг черлерден аңгыда, спорт болгаш күш-культура ажылдары сандараан черлер бар. «Тыва кобальт» комбинаттың администрациязы болгаш профкому ажылчынарның культурлуг дыштанылгазынче сагыш салбас. Спорт залдыг Культура ордузунуң септелгезинче акша үндүрбээн. Оон түүнелинде секциялар ажылдаваас, профэвилелдериниң ВДФСО хоорай чөвүлелиниң даргаларын үргүлчү солуур.

Культура ажылдакчыларының, харылзаа ажылдакчыларының, коммунал ажылагый черниң болгаш түс чер үлетпүрүнүң ажылчынарының профэвилел обкомнары профэвилел кежигүннериниң кадыкшылыынче эвээш кичээнгей салып турар болгаш спортчу маргылдааларны эвээшти эрттирип турар. Ол обкомнарның даргалары моон черле шиитпирлиг түүнелди үндүрер ёйу келген.

Сөөлгү үеде материал-техниктиг баазаны быжыглаары-биле элээн ажылдар кылдынган. «Тайга» станциязында лыжа баазазында 300 эжеш лыжаларны сатканы. Ол баазаның тудуунга 70 муң рубльди үндүрген. Мөгөн-Бүренде болгаш Ишкинде ажыглалга кирген спорт залдарны тренажёрлар-биле болгаш спорт инвентарларны бар шаа-биле хандырган. Сөөлгү үеде чамдык удуртукчулар боттарының коллективтериниң ажылчынарының кадыкшылынче сагыш салып турары спорт ажылдакчыларын өөртпес арга чок. «Тыва автотранс» каттыжышкының удуртукчулары спорт комплексти ажыглалга киргеи. Ам Кызыл районда болгаш Улуг-Хем районнуң Хайыраканы суурда спорт залдары ажыглалга кирер деп турар. «Искра», «УТКА 25 чылы» болгаш Тока аттыг совхозтарда спорт залдар тудуглары доозулбастааш турып берген. Спорт тудуглары харылап турар профэвилелдериниң ВДФСО область чөвүлелиниң даргазының ораалакчызы Орлан Сымчаан дидими-биле холга алыр болгаш тудуг материалдары-биле хандырылганы дүргедедири чугула.

Бот - орулга - чарылгаже кирген соонда спорт ажылдакчыларын акшаландырары бергедээн. Моон мурнунда уругларның спорт школазы үш турган болза, ам ийи арткан. Мөңгүн-Тайгада уругларның спорт школазы хагдынган. Дыка хөй спорт ажылдакчыларын кызыган. Хөй тренерлер үнүп чорутканы соонда мун-муи өөренгичилер спорт секцияларында таарга туттунмаан.

Июльда «Урожай» спорт клуб ажыттынган. Ол клуб долу күжү-биле ажылдап эгелээр боор деп бодап турган. Ындыг чүве кайда боор. «Ынанганының бажын ыт чизин» дээри ышкаш, профоблчөвүлелдиң агроүлеттүр комплекзиниң даргазы А. Т. Сотпа ол клубтуң ажылдакчыларынга шалың бербээн. Ажылдан каан үениң акшазын төлеп бээр бис, оон соонда «та канчаар күзээр силер, ынчаар чурттаңар» дээн. Ол дөрт районга «Урожай» спорт клуб турар ужурлуг. Ам херек кырында дөрт черде бар. Район бүрүзүнде көдээ ажыл-агый-ның профкомнары бар эвесне. Клуб талазы-биле айтырыгны олар шиитпирлээр ужурлуг.

Пленумга чамдык санал берген эштер спортче сагыш салбас апарганын, хоочун спортчуларны уттуп турарын, оларны-биле ажыл чорутпайн турарын, хөй уруглар тренерлер чок калганын, «Хүреш» стадионун чеп ажыглаарын, спорт ажылдакчылары чоннуң кадыы дээш бижек чокка «кезер эмчилер-дир» деп-даа турдулар.

Шынап-ла, ёзулуг «кезер эмчилер» ол. Чоннуң кадыы турда, күш-ажылдың будурукчулуу бедиир, аарыг кижи эвээжээр. Бир эвес бүгү чуртта 60 чылдарда төрүттүнген уругларның 55 хуузу аарыг турган болза, 80 чылдарда төрүттүнген уругларның 70-90 хуузу аарыг болуп турар. А бистин республиканы алыр болза, байдал оон дора. Ынчангаш күш-культура болгаш спортче бүгү кичээнгейни салыр.

Монгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

ТВ

ДЕКАБРЬ 11

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30. 120 минута. 8.30 «Шантаж». Уран-чечен фильм. 2-3 сериялары. 11.30 Уруглар шагы. 12.30 «Ye». 13.10 Коллаж. 13.15 Шыдыраага делегей маргылдаазы. 13.30—16.10 А. Морозов композитор-биле ужуражышкын. 16.55 Мультфильм. 17.15 «Экин, хөгжүм». «Телековрут Москва — Варшава». 18.30 «9-ку студия». 19.30 «Шантаж». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 21.00 «Ye». 21.30 Улуг кижилерге мультфильм. 21.45 «Александр Вертинский: чаныр келдим». 23.15 «Камера делегейже көрүп тур». 00.15 Концерт. 00.40 Медээлер. 00.55—01.20 Шыдыраага делегей маргылдаазы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

11.05 «Бастин-Бастренг театр». (Франция). 11.35 География. 7 класс. Мурнуу Кореяны шинчилээри. 12.05 Александр Левшин ырлаар. 12.15 «Бодунуун чидирбес». Полтаваның уран-чечен фильми. 12.40 Ритмниг гимнастика. 13.10 «Дачага болган төөгүлер». 5-ки сериязы. 14.05—15.00 Самбога делегей маргылдаазы.

КЫЗЫЛДАН

18.05 Медээлер. 18.10 «Азия төвү». Информас-публицистиг программа. 19.55 Чарлаалдар.

МОСКВАДАН

19.00 Хоккей. Эш хуу ужуражыышкын. «Монреаль канадиенс» (Канада) — «Химик» (Воскресенск). Чапсарда (20.10) — «Тамчыктыг удунар, чаштар». 21.10 Концерт. 21.35 Информастыг программа. 23.35—00.45 ССРЭ-ниң сессиязында.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.05 Коллаж. 18.30—19.00 «Ye».

Кино

ДЕКАБРЬ 11-ДЕ

«НАНЫРАЛ»: «Наутилус» (Свердловск) 9.30, 11.20, 13.10, 19.00 (узаткан). **«Однажды в Америке»** (3 сериялыг) 15.00 шактарда. **Видеозал:** «Сестры — уличные бойцы» 10.30, 12.30, 14.30, 16.30, 18.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Маленькие проказники» 9.10, 13.00. К/к «Сказка»: «Чудесный лес» 10.40, 14.40, «Сердце Ангела» (16 харга чедир) 16.30, 19.00 (узаткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Хануссен» 14.20, 16.40, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Налево от лифта» (Франция) 14.40, 19.00, «Родной ребенок» (Индия, 2 сериялыг) 16.30 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» клб: «Последний зов любви» (2 сериялыг) 16.30, 19.20 шактарда.

«Тыва турист» каттыжышкын 1991 чылда чурттун дараазында хоорайларынга баар путевкаларны тарадып эгелээнин чарлап тур:

Ленинград — январь 28-тен февраль 1-ге база февраль 25-тен март 1-ге чедир. Путевканың өртээ 260 рубль.

Алма-Ата — январь 20-ден 24-ке чедир. Өртээ 180 рубль.

Минск — январь 14-тен 18-ке, февраль 18-тен 22-ге, март 3-тен 7-ге чедир. Өртээ 125 рубль.

Ташкент — январь 4-тен 6-га, март 16-дан 18-ке чедир. Өртээ 112 рубль.

Москва — февраль ай дургузунда. Өртээ 290 рубль.

Аъш-чемниң, чурттаар черниң болгаш экскурсия хандырылгазының өртек-хөлезини путевка өртээнге кирер.

Красноярск, Абакан, Шушенское баар коллективтиг чагыгларны хүлээп ап турар.

Тываның девискээринде чамдык дыштанылга черлеринге, оон иштинде «Тайга» станциязынга баар автотранспортту хөлезинге берип турар. Чүгле чагыгны баш бурунгаар кирер.

Бистиң адрезивис: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу 1, «Мөңгүлек» гостиницаның нийги каъды. Телефон № № 3-12-81, 3-11-39.

Тываның чурт үлетпүрүнүн девискээр бүдүрүлге эргелелиниге дараазында мергежилдерниң специалистери болгаш ажылчынары негеттинин турар: чиигине директорунуң хандырылга талазы-биле ораалакчызы, кол механик, хандырылга инженери, санажылга белүүнүн бухгалтери, материалдыг болүктүң бухгалтери, электрик, даараныкчылар болгаш таннылдар.

Оон адрези: Кызыл хоорай, Күрседи кудумчузу 154.

Кызылдың башкы училищезинде дараазында мергежилдерниң ажылчынары дүрген негеттинин турар: хүндүскү болгаш дүнеки вахтерлар, общежитие комендантызы, девискээр аш-такчылары

Бистиң адрезивис: Кызыл хоорай, Колхозная кудумчузу, 68. Телефон № 2-63-84.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241.

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ ораалакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ ариемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ ораалакчылары — 3-45-93 Кылдыстер ◆ аар тийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25 идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуу — 3-34-08; 3-41-23 ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73 ◆ агроүлеттүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа кылдызы — 3-39-03; 3-34-39 ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41 ◆ толуп келбейн баргаан — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катал үнер
Хемчээлв 2 парлалга
амазы
Тиражы 28000 эз

Тыва АССР-ниң Ноон үндүрер чер полиграфия болгаш ноон кадрының керектериниң галазы-биле күрүне комитединиң типографиязы Кызыл Шетинкин болгаш Краснеке кудумчуу бажын № 1

Чагыг № 541.